

TC
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

ARAP DİLİNDE SÖZLÜK ÇALIŞMALARI
VE
NAZİM EFENDİ'NİN “*TERCÜMANU'L-LÜGAT*”
ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ
(Yüksek Lisans Tezi)

HAZIRLAYAN
MEHMET NURİ ALPAK

DANIŞMAN
Doç. Dr. Yakup CİVELEK

VAN - 2006

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	II
ÖNSÖZ	IV
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	
SÖZLÜK ÇALIŞMALARI VE ARAPÇA-TÜRKÇE SÖZLÜKLER	1
1. SÖZLÜKBİLİM VE SÖZLÜKÇÜLÜK	4
1.1. SÖZLÜK BİLİM ÇALIŞMALARI	6
1.1.1. İSLAM DÜNYASINDAKİ SÖZLÜK BİLİM ÇALIŞMALARI	8
1.2. SÖZLÜK TÜRLERİ	14
1.2.1. HAZIRLANIŞ AMAÇLARINA GÖRE SÖZLÜKLER	15
1.2.1.1. HAZIRLANIŞ AMACI DİNİ OLAN SÖZLÜKLER	16
1.2.1.1.1. KUR'AN-I KERİM İLE İLGİLİ SÖZLÜKLER	16
1.2.1.1.1.1. GARİBU'L- KUR'AN İLE İLGİLİ SÖZLÜKLER	17
1.2.1.1.1.2. MECAZ'UL KUR'AN İLE İLGİLİ SÖZLÜKLER	18
1.2.1.1.2. HADİSLERLE İLGİLİ SÖZLÜKLER	19
1.2.1.1.3. FIKIHLA İLGİLİ SÖZLÜKLER	20
1.2.1.2. HAZIRLANIŞ AMACI DİNİ OLMAYAN SÖZLÜKLER	22
1.2.1.2.1. SADECE BİR KONUDA YAZILAN SÖZLÜKLER	22
1.2.1.2.2. BİR DEN FAZLA DİLİ KONU EDİNEREN SÖZLÜKLER	23
1.2.1.2.3. VARLIKLAR ÂLEMİ İLE İLGİLİ SÖZLÜKLER	26
1.2.1.2.3.1. İNSANLARLA İLGİLİ SÖZLÜKLER	26
1.2.1.2.3.2. HAYVANLARLA İLGİLİ SÖZLÜKLER	27
1.2.1.2.3.3. BİTKİLERLE İLGİLİ SÖZLÜKLER	28
1.2.1.2.4. ÜLKE VE YER İSİMLERİ İLE İLGİLİ SÖZLÜKLER	29
1.2.1.2.5. LEHÇELERLE İLGİLİ SÖZLÜKLER	30
1.2.1.2.6. KELİMELERİN KULLANILIŞINA GÖRE HAZIRLANMIŞ SÖZLÜKLER	32
1.2.1.2.6.1. MASTARLARLA İLGİLİ SÖZLÜKLER.	40
1.2.1.2.6.2. FİİLERLE İLGİLİ SÖZLÜKLER.	40
1.2.1.2.6.3. İSİMLERLE İLGİLİ SÖZLÜKLER.	41
1.2.1.2.6.4. DİLİN GENEL YAPISI İLE İLGİLİ SÖZLÜKLER.	41
1.2.1.2.6.5. MÜZEKKER VE MÜENNES KELİMELERLE İLGİLİ SÖZLÜKLER	42
1.2.1.2.6.6. MAKSUR VE MEMDUD'LA İLGİLİ SÖZLÜKLER	42
1.2.1.2.6.7. İLMİ TERİMLERİ İÇEREN SÖZLÜKLER	43
1.2.1.2.6.8. DEYİM VE ATASÖZÜ SÖZLÜKLERİ	45
1.1.3. ARAP SÖZLÜKÇÜLÜĞÜNDE USUL VE SÖZLÜK EKOLLERİ	48
1.1.3.1. KALBETME EKOLÜ	48
1.1.3.2. KONULARA GÖRE TASNİF EKOLÜ	49
1.1.3.3. KAFİYE EKOLÜ	49
1.1.3.4. ALFABETİK EKOL	50
1.1.4. SÖZLÜK HAZIRLAMA	50
2. NAZİM EFENDİ VE TERCÜMANU'LUGAT'I	52
2.1. NAZİM EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	52
2.2. TERCÜMANU'L-LUGAT'IN GENEL ÖZELLİKLERİ	53
2.2.1. DİL ÖZELLİKLERİ	56
2.2.2. İMLA ÖZELLİKLERİ	57
2.2.3. SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ	59
2.2.4. ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ	60
2.2.5. KELİME HAZİNESİ	67
2.2.6. TERTİBİ	77
2.2.7. YAZMA VE BASILI NÜSHALARI	77

SONUÇ	78
KAYNAKLAR	79
ÖZET	84
TEZİN İNGİLİZCE ADI VE ÖZETİ:	85
EKLER:	87
EK-1	87
EK-2	88
EK-3	89
EK-4	90
EK-5	91

ÖNSÖZ

Arap dilinin günlük hayatta konuşulmasından bu yana dilin gelişimi sürekli devam etmiş ve bu gelişim kendisini kelimelerin anlamlarının bulunması ve anlaşılması sahasında da göstermiştir.

Kelimelerin anlamlarının bilinebilmesi için ilk dönemlerde sadece dilin iyi konuşulduğu yerlere gitmek ve çocukları buralarda büyütmek yeterli olurken daha sonraki dönemlerde kelimenin kökü, yapısı ve anlamı üzerine yazılan eserler kendini göstermeye başlamıştır. Bir sonraki aşamada ise kelimeleri, taşıdıkları bütün anlamlarla birlikte ele alan sözlükler ortaya çıkmıştır.

Sözlük ve sözlük yapıcılığı hayatın en önemli parçası olan dilin anlaşılması ve nesillerin kaynaşması yönünden çok önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle her an elimizin altında bulunan sözlükler aslında en temel birer kaynak gibi görev yapmaktadırlar. Ancak çoğu zaman bu anlamdaki kıymetleri bilinmemektedir.

İşte biz bu çalışmamızda sözlüklerin önemine kısaca da olsa değinmek ve bu konuda temel bilgileri aktarmaya çalıştık. Bu alanda bir nebze katkımız olursa kendimizi mutlu hissedeceğiz.

Çalışmam boyunca desteğini bir an bile esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Yakup CİVELEK'e ve Yrd. Doç. Dr. M. Şirin ÇIKAR'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca kaynaklara ulaşmamda destek olan İSAM ve Y.Y.Ü. Kütüphane görevlilerine ve uygun bir çalışma ortamı hazırlayanlara da teşekkür ederim.

M. Nuri ALPAK

VAN – 2006

KISALTMALAR

- age :adı geçen eser
b. :İbni
Bil. :Bilimler
Ens. :Enstitüsü
mad. :Maddesi
Terc. :Tercüme
vs :ve saire
Yay. :Yayınları
vb :ve benzeri
tsz. :Baskı tarihi yok, Tarihsiz
Ünv. :Üniversitesi.
s :Sayfa
sy. :Sayı
H. :Hicri.
M. :Miladi
Y.Y.Ü.:Yüzüncü Yıl Üniversitesi

GİRİŞ

SÖZLÜK ÇALIŞMALARI VE ARAPÇA-TÜRKÇE SÖZLÜKLER

İlkel toplumların konuştukları kelime sayısı pek az olduğundan, kullandıkları kelimeleri anlamada problem yaşamamışlardır. Ancak kültür ve uygarlık geliştikçe, kelime sayısı arttıkça ve anlam alanı genişledikçe insanlar anlama problemi ile karşı karşıya kalmışlardır. Gelişen olaylar ve yeni icatlar sonucu oluşturulan kelimelerin anlaşılması doğrultusunda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Toplumlar dillerindeki kelimelerin anlamlarını eksik ve yarım olarak anlamaya başladıktan sonra çeşitli araştırmalara yönelmişlerdir. Bu da insanları sözlük çalışmalarına yöneltmiştir.

Anlaşılmayan ifadeler ve kelimeler aynı toplumun değişik boy ve soyları arasında da kullanılabilmiştir. Değişik alanlarla ilgilenen toplum kesimlerinin kullandıkları ifade ve kavramlar birbirinden farklılık göstermiştir. Hayvancılıkla uğraşan bir kişinin bildiği ve anlayabildiği bir kelimeyi, çiftçilikle meşgul olan anlamayabilmekte, ya da onu farklı şekilde ifade edebilmektedir. Bir toplumun fertlerinin aralarında kullandıkları anlaşılmayan kelime ve terimler için sözlük hazırlama ihtiyacı olduğu gibi bunun yanında, başka toplumların dilini öğrenebilmek, anlayabilmek amacıyla da sözlük hazırlanmıştır.

Türk dilinin ve kültürünün önemli kaynaklarını anlayabilmek için de sözlüklere ihtiyaç duyulmuştur. Arapça – Türkçe olarak hazırlanan sözlükler bu amaca hizmet etmiştir.

Sözlük çalışmalarının kaynağı Milattan öncesine dayandırılmaktadır. Hatta bu çalışmaların ilk insanla başladığı da söylenebilir. Genel anlamı ile sözlük, dilin kelime ve anlam zenginliğini ortaya koyan eserler ise, dili ilk zenginleştirenin ilk sözlükçü olması gerekmektedir. Buda aslında bu alanın önemini ortaya koymaktadır. Lügat ilmine bu anlamda baktığımız zaman temel bir ilim olduğunu anlarız.

Sözlük çalışmaları ilk olarak Çinlilere dayandırılmakta ve bu süreç toplumlar arasında yaygınlaşarak devam etmektedir. Her dilin ve kültürün kendi dil yapısı hakkında bilgi veren ve kelimeleri anlam bakımından inceleyen bir sözlüğü olagelmıştır. Bu sahada önemli bir kökene ve zengin bir kültüre sahip olan Arap ve Türk toplumları da önemli eserler vermişlerdir.

Konuyla ilgili yazılan bu eserler ilk dönemlerde kelimelerin anlamları konusunda olması gereken yeterlilikten uzak olmuşsa da sözlükçülüğün bilim dalı halini alması ve sözlüklerin artık dilde duyulan bütün ihtiyaçları da ele alan bir ilim dalı halini alması ile kapsam ve içerik bakımından genişlemiştir. Ve dilin anlaşılmasının yanı sıra dilin geniş alana yayılması ile ortaya çıkacak olan dilsel bozulmayı da çoğunlukla önlemiş ve önlemeye de devam edecektir.

Özellikle İslam dininin ilk olarak Arap toplumu içerisinde ortaya çıkması ve Türklerin de Müslüman olmasından sonra bu iki dil arasındaki yakınlık ve diyalog, yerini zamanla duygusal ve kalbi bir bağdan öte bilimsel ve dilsel bir kaynaşmaya bırakmıştır. İslam'ı ve onun en temel kaynaklarını öğrenen ve İslam'dan uzak kalmamaya özen gösteren Türkler kutsal dinlerinin ve kutsal kitaplarının dilini anlamaya gayret göstermişler ve bu gayretlerinin sonucunda da her iki dili kuşatan ve derinlemesine kapsayan birçok sözlük yazmışlardır.

Bu sözlüklerin bir kısmı Arapça - Türkçe şeklinde tertiplenmişken bir kısmı ise Türkçe - Arapça olarak tertiplenmiştir. Ele aldıkları konunun muhtevasına göre hazırlanmışlardır. Arapça - Türkçe ve Türkçe - Arapça olarak hazırlanan bu eserlere bazı sözlükbilimciler bir üçüncü dili de eklemişler ve bunu dilin zenginliği ve toplumlar arasındaki kaynaşmaya yönelik hazırlık olarak görmüşlerdir. En yaygın şekliyle bu sözlüklerdeki üçüncü dilin Osmanlı döneminde Farsça olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Türkçe'den ve Arapça'dan diğer dillerle ilgili olarak ta birçok sözlük yazılmıştır ancak Türkçe'den Arapça'ya ve Arapça'dan Türkçe'ye yazılan sözlüklerin yazılış amaçları diğer dillerle olan bağlardan çok daha farklı amaçlar taşımaktadır.

Bu nedenle kısa sürede çok kapsamlı ve içerikli eserler veren Arapça ve Türkçe sözlükçülüğü bilimsel yöntem ve teknikler kullanarak kendisini tazelemeyi bilmiştir. Ve günümüzde imkânların genişlemesi ile daha kolay ve hızlı bir gelişim göstermektedir. Şu anda hazırlanan modern sözlükler kitap olarak basılarak kütüphanemizdeki yerini almanın yanı sıra CD'lere yüklenerek bilgisayarımızdan kolay bir şekilde faydalanmamızı da sağlamaktadır. Ve aynı zamanda internet ağı aracılığı ile hazırlanmış tüm sözlüklerden faydalanma imkânı da bulmaktayız.

İşte bu süreçlerin tamamı sözlükte ve sözlükçülükte geline nokta ve hayatımızdaki önemini bize anlatmaktadır. Bu önemi daha iyi anlayabilmek için Bölümler halinde ve bilimsel olarak konu ele alınarak incelendiğinde daha iyi anlaşılacaktır.

1. SÖZLÜKBİLİM VE SÖZLÜKÇÜLÜK

Bu başlık altında “sözlük” terimi üzerinde durulacak ve bu terimin karşılığı olarak kullanılan lafızlardan kısaca söz edilecektir. Modern dilbilimde önemli yeri olan sözlüklerden de ayrıca bahsedilecektir.

Sözlük: Kökü itibari ile Türkçe olan “sözlük” terimi; “bir dilin sözcüklerini, deyimlerini, deyişlerini alfabetik düzene göre sıralayan ve anlamlarını açıklayan ya da başka dillerdeki karşılıklarını veren yapıt”,¹ şeklinde açıklanmaktadır.

Ayrıca sözlük, bir dilin ya da birden çok dilin, söz varlığını söyleyiş ve yazımlarıyla veren, bağımsız biçim birimlerini temel olarak bunların başka öğelerle kurdukları söz öğeleri ile birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir öz varlık kitabı.² Şeklinde ve daha farklı birçok şekilde açıklanmıştır.

Sözlükler, dille birlikte gelen toplumsal değerleri kuşaktan kuşağa aktaran kültürel ve toplumsal işlevi olan eserlerdir. Batıda sözlük terimini ilk defa 1225’te John Garland’ın kullandığı belirtilmektedir.³

Dilimizde tam olarak “sözlük” kelimesi kullanılmaktadır. Sözlük kelimesinin İngilizcedeki karşılığı *Lexicon* ve *Dictionary*’dir. Sözlük kelimesinin Arapçadaki karşılığı mu’cem, kamus ve lügat şeklinde kullanılmıştır. Osmanlıca da ise bu kelime genel olarak “Lugat” diye isimlendirilmiştir.

Sözlük teriminin Arapça karşılığı olan “Mu’cem” lafzı ise “anlamı kapalı kelime” anlamını taşımaktadır.

¹ Başkan, Özcan, *Bildirişim, İnsan Dili ve Ötesi*, Altın Kitaplar, s.173- 174. İstanbul 1988.

² Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim I-II-III*, TDK. Yay. Ankara 1989–1990; (Aksan, *Her Yönüyle Dil*) III, s. 77.

³ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III.73.

Kamus: Kelimesi de deniz gibi deniz suyunun büyük miktarı anlamına gelmektedir. Kamus kelimesi Osmanlıca sözlüklerin karşılığı olarak ta kullanılmıştır.

Sözlükler türleri itibari ile de çok çeşitlilik göstermektedirler. Bir ve birden fazla dili ihtiva etmesine göre tek dilli veya çok dilli sözlükler şeklinde gruplandırıldıkları gibi alfabetik ve anlamsal sözlükler şeklinde de sözlükler ele alınmıştır. Kavramsal, eş anlamlı, ters anlamlı öğeler, yabancı öğeler, tarihsel, köken bilgisi, uzmanlık, deyim, atasözü, yanlış yerleşmiş öge sözlükleri v.s. daha çok geniş sözlük türleri bulunmaktadır.

Sözlükbilim: Bir dilin ya da karşılaştırmalı çeşitli dillerin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler koyan ve bu yöntemlerin uygulama yollarını gösteren bilim dalına sözlükbilim denmektedir.⁴

Bilimsel alandaki gelişmeler ve dilin kullanım şekillerindeki farklılıkların artması sözlüğe, özelliklede ihtiyacı karşılayacak bilimsel sözlüklerin hazırlanmasına ihtiyacı artırmıştır. Burada devreye bilim ve dilbilim girmektedir. Dilbilim sözlüğün bilimsel olmasında en önemli bir etkidir.

Dili ve kullananlarını birlikte ilgilendiren ve etkileyecek olan bir sözlüğün bilimsellikten uzak olması elbette ki düşünülemez. Bu nedenle sözlükbilim bu sahadaki bilimsellik ihtiyacını karşılamada üzerine düşeni yapmak zorundadır ve bu güne kadar gelişen süreçte bunu yapmıştır.

Sözlükbilim genel olarak hazırlanacak sözlüğün hazırlanış amacınında ortaya konarak hazırlanması ile gelişim göstermiştir. Örneğin deyimlerle ilgili yazılacak olan bir sözlüğün direk amacına uygun ve dildeki bütün deyimleri ifade edecek şekilde kapsamlı olmasına yardımcı olur. Ve yine hitap edeceği kesimin seviye ve ihtiyaçlarının da göz önüne alınmasına sözlükbilim destek olur.

⁴ Hulî, Muhammed Ali, *Mu'cemu ilmi'l Esvat,- İlmul Meacim-* s.54 Riyad 1982.

Bazı dil bilimciler sözlükbilim çalışmalarını genel olarak üç bölümde ele almaktadırlar. Bunlar aşağıda belirtildiği şekildedir:

1. Sözlük anlamı
2. Sözlük yapımcılığı
3. Söz varlığının geliştirilmesi, şeklindedir.

1.1. SÖZLÜK BİLİM ÇALIŞMALARI

Sözlükbilim çalışmalarının tarihi çok eskilere dayanır. Bu sahadaki gelişmeler her dilin kendi ihtiyaçlarını karşılama ile süregelen birçok millet kendi dilini nesillerine doğru biçimde aktarabilmek için dil bilim çalışmaları yanında sözlükçülük çalışmaları da yapmıştır. Bu amaçla sözlükçülük yapabilmenin en doğru yolu olan bilimselliğe yönelmiş ve bu yönelim birçok çalışmayı birlikte getirmiştir. Bu çalışmalara Batı ve Doğuda yapılmış çalışmalar şeklinde değinilecek olursa.

İlk sözlüğün ne zaman ve kim tarafından hazırlandığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak bu konuda ilk ve önemli eserlerin ilk olarak Çinliler tarafından hazırlandığı bilinmektedir. Doğuda M. Ö. XI. yüzyılda Bavya isimli bir Çinlinin kırkbin kelimelik bir sözlük hazırladığı bilinmektedir. Yine bir Çinli olan Kuyu Wang tarafından hazırlanmış olan sözlüğün de M.Ö. 530 yılında o dönemin imkânlarına göre basıldığından bahsedilir. Ayrıca Hushin isimli bir kişinin hazırladığı ve 150 yıllarında basıldığı söylenen *Shwo Wan* adındaki sözlüğün de Çinliler ve Japonlar tarafından kullanılan temel sözlüklerden olduğu belirtilmiştir.⁵

Rusya'da da M.S. XVIII. y.y.da sözlükçülükle ilgili gelişmeler yaşanmıştır. Buda Çariçe II. Katerina'nın emri ile Alman gezgin P.S. Pallas tarafından yapılan çalışma ile olmuştur. Çok dilli sözlüklerin ilk örneklerinden olan bu sözlük Pallas'ın Rusya'da yaşayan diğer dillerin kaynaklarından da faydalanarak hazırlanmış olduğu 285 kavramın 200 dildeki karşılıklarını vererek oluşturduğu önemli bir çalışmadır. Hazırlanan bu sözlük *Linguarum Tatius*

Orbis, Vacabullaria Comporastiva adıyla 1787'de yayınlanmıştır.

Sözlüğün içerik ve kapsamında daha sonraki dönemlerde bazı değişiklikler yapılmıştır. Mesela; 1790- 1791 yıllarındaki baskısına Afrika ve bazı Amerika dillerinin aletleri eklenmiştir.

Bu alanda Yunanlılarında yaptığı çalışmalar çok öncelere dayanmaktadır. Eflatun ve Hipokrat'ın eserlerinde geçen kelimeleri açıklamaya çalışmışlar.

Batı âleminde sözlük terimini 1225'te John Garland'ın ilk defa kullandığı söylenmektedir.⁶ İlk sözlük olarak ta Aristophanesin hazırladığı sözlük geçmektedir.

Yine Athansius'un verdiği 35 eserin sözlük olduğunu ve İskenderiyeli Pamphilus'un 95 kitaptan oluşan Yunanca sözlüğü ile Latinlerdeki Marcus Verrius Flacaus'un eserleri bu alanda yapılmış olan diğer sözlük çalışmalarıdır.⁷

Sözlük çalışmalarında önemli bir aşama da XIX. y.y.da olmuştur. Sözlükbilimin bulucusu sayılan Jacob Grimm ile kardeşi Wilhelm Grimm birinci cildi 1854'te Leipzig'de yayınlanan *Deutsches Lörtebuch* adlı Almanca sözlüğü hazırlamışlardır. Daha sonra bu sözlük birçok bilim adamının da katkıları ile 1961'de ancak tamamlanmıştır. Eski kaynaklardan beri sözcüklerin kullanıldığı şekli, anlamını farklı lehçe ve dillerde gösterdiği değişikliklerle birlikte vermiş olan bu çalışma daha sonra ki çalışmalara da örneklik teşkil etmiştir.

Yine bir Fransızca sözlük olan *Dictionnaire de la Language Française* adlı Fransız dilci Emile Littré'nin yüz yıllık çalışması sonucu ortaya çıkan sözlük 1873'te Paris'te basılmış ve bu alanda çok önemli bir yer tutmuştur. Aynı zamanda bu sözlük yapılacak olan çalışmalara da öncülük etmiştir.

⁵ Cemal Muhtar, 'İslam'da Sözlük Çalışmaları', *Marmara üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III.1985 s. 364

⁶ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III.73.

⁷ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III.72.

Türkler de bu alanda çok önemli eserler vermiştir. Yazmış oldukları kitaplar halk içinde hak ettiği değeri bulmuştur. Kaşgarlı Mahmut tarafından *Divan-ı Lügat-i Türk* isimli sözlük yazılmıştır. Bu sözlük Türk Kültürünün çok önemli bir kaynağıdır. Türk dili açısından önemli bir yere de sahip olan Divan'ı Lügat'i Türk XI. yüzyılda Arapça olarak Türkçenin söz varlığını inceleyen ve önemine göre sözcükleri geçtikleri metinlerle gösteren dilbilgisi çalışması olarak da nitelendirilebilir. Ve bu yönleri ile eşsiz bir yere de sahip olmuştur.

Yine Asım Efendinin XVIII. yüzyılda Firuzabadi'nin *el-Kamus* isimli eserini el-Okyanusül- Basît fi tercümeti'l-Kamusu'l Muhit adıyla Türkçeye çevirmesi sözlük çalışmalarında Türklerinde çok geride olmadıklarını gösteren diğer örneklerdendir.

1.1.1. İSLAM DÜNYASINDAKİ SÖZLÜK BİLİM ÇALIŞMALARI

İslam dünyasında sözlükbilim çalışmaları daha Hz. Muhammet döneminde başlamıştır. Bu çalışmalar ilk zamanlarda birer küçük çalışma iken zamanla çok geniş bir boyut kazanmış ve zamanla bilimsel çok geniş kapsamlı birer çalışma halini almışlardır.

Bu çalışmalar günümüze gelinceye kadar gelişerek artmış ve halende artmaya devam etmektedir. İnsanlar dili kullanmaya devam ettikçe de devam edecektir. Hatta bazı ülkelerde o ülkelerin bu alana verdiği kurumsal desteği de arkasına alarak daha güçlü bir şekilde devam etmektedir.

M. 610 yılında Kur'an-ı Kerim'in indirilişi Arapların hayatında çok önemli bir etki yapmış ve farklı bir renk katmıştır. İslam dinini seçen Araplar öncelikle okuyup anlama daha sonrada öğrendiklerini anlatma amacıyla önce okuma ve yazmayı öğrenmeye gayret etmiş. Öğrendiklerini ise öğretmeye çalışmışlardır.

Bu çalışmaların ilk örnekleri Kur'an ve Hadiste geçen ancak anlamı Sahabelerce bilinmeyen garip lafızların anlamlarına yapılan izahlardır. Bu izahları ilk olarak Hz. Muhammet yapmıştır. Kendisine sorulan soruları ilk

kendisi açıklamıştır. Bu açıklamaları ise, İbn-i Abbas'ın yaptığı "Garibu'l-Kur'an" sahasında yaptığı çalışmalar takip etmiştir.⁸

Ancak Kur'an-ı Kerim'in anlam zenginliği ve geniş kapsamlı içeriği bazı kısımlarının tam ve iyi anlaşılabilmesi veya anlatırken istenilen düzeye ulaşılamaması insanların onun anlamını,- başta Peygamberimiz (S.A.V) olarak- Kur'an-ı iyi anlayanlara başvurmasına neden olmuştur. Yine Hadis-i Şeriflerde Peygamberimizin sözlerinin izah edilmesi ihtiyacı doğmuştur. İşte bu iki İslam'ın temel kaynağını anlama çabası sonucu dil ve sözlükle ilgili ilk çalışmalarında ortaya çıkmaya başladığı görülmüştür.

Hatta Kur'an-ı Kerim'in ifadelerinin açıklanmasına yönelik yaptığı açıklamalarla Dil ve Sözlük çalışmalarını başlatan kişinin İbn-i Abbas olduğu ve bu çalışmaların sahabe dönemine dayandığı söylenir.⁹

Arap toplumu cahiliye döneminde göçebe yaşadığı için okuma yazma bilenlerin sayısı az idi. Yazı fazla kullanılmadığı için sözlüklere de fazla ihtiyaç duyulmamıştır. İslam dini geldikten sonra dinin etkisi ile bilimsel alanda birçok telif, şerh, haşiye ve ihtisar şeklinde sözlükçülük alanında birçok çalışma yapılmaya başlanmıştır.¹⁰

Cahiliye döneminde Arap toplumunun hayatında Dil ve Edebiyat çok önemli yer tutmaktadır. Onlar şiir ve edebiyata çok düşkündürler. Bu önem ve ilgiye rağmen sözlük ve sözlükçülükte herhangi bir eser vermemişlerdir.

İslam dininin gelişinden sonra ise bu alanda çok farklı şekilde eserler verilmiştir. Öncelikle Peygamberimizin izahlarının Sahabeler tarafından öğrenilmesi ile başlayan kelime öğrenimi, Kur'an ve Hadis'i anlama amaçlı Kur'an'ı Kerim'de ve Hadislerde geçen kelimeleri anlamlarını bulmakla devam etmiş. Daha sonra ise konularına göre kelimeleri bir araya getirerek hazırlanan sözlükler görülmeye başlanmıştır. Bu gelişmeler zamanla yerini belirli metot

⁸ Fuat Sezgin, GAS.1.25.28. Leiden 1967

⁹ İ. Cerrahoğlu: *Tefsir Usulü* 97.104 Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara, 1997; Suyuti, *el-Itkan fi Ulumi'l Kur'an*, I.149- 165 Mısır 1368.; İbnul Enbari, Ebu Bekr, *Kitabu İzahil Vakf ve'l İbtida*, 76- 98. S:253 Dimeşk 1390/1971.

¹⁰ Ebu Sikkîn, *el- Mea'cimu'l Arabiyye*,16; Yakup Civelek, *Arap Dil Bilimine Giriş*, Van 2003 s. 252

ve sistematikle kelimelerin düzenlenmesi yolu ile hazırlanan sözlüklere bırakmıştır. Sonraki aşamada ise bu çalışmalar günümüze kadar gelen modern tarzda yapılan çalışmalara yerini bırakmıştır.

Bu sürece göz atacak olursak İslam dininin Arapların hayatına girmesinden itibaren Kur'an-ı Kerim'in dil ve sözlükçülükte çok büyük etkisinin olduğunu görmekteyiz. Daha önce hiç yaşamadıkları farklı bir boyut kazandırmıştır yaşamlarına. Önceden fazla okuyup yazmayan Araplar Kur'an-ı Kerimi okumaya, yazmaya, ezberlemeye çalışmışlardır ve bu öğrendiklerini anlamaya ve hayatlarında uygulamaya çalışmışlardır. İslam dininin tüm insanlığa olan hitabına mahzar olabilmek için bu dini bilmeyenlere de anlatma ihtiyacını hissetmişlerdir. Kur'an-ı Kerimden sonra ise Araplar Hadis-i Şerif'lerde geçen ve daha önce muhatap olmadıkları kelimeleri anlamaya çalışmışlardır.

Kur'an-ı Kerimin garib kelimeleri ve Hadis-i Şeriflerdeki kelimeleri tam anlaya bilmek için o dönemde birçok çalışma yapılmıştır.

Sözlükçülük sahasında ilk çalışma olarak İbn-i Abbas'ın Kur'an-ın garib kelimelerini açıklama üzerine yaptığı çalışma kabul edilir.¹¹

Bu konuda İbn-i Abbas'ın kendisine sahabilerin sorduğu sorulara Arap şiiiri ile atasözlerinden örneklerle açıklamalar yapması her ne kadar tefsir konusunda ilk örnekleri oluştursa da aynı zamanda sözlükçülükle ilgili de ilk örnekleri oluşturmaktadır.¹²

Buna dayanarak sözlük çalışmalarının kaynağını sahabelere kadar götürebiliriz Brokelmann'da İbn-i Abbas'ın Kur'an da geçen bazı garip kelimelerle ilgili açıklamalarının yazılı olduğu bir sahifenin Berlin'de bulunduğunu belirtmektedir¹³ Yine Suyuti de İbn-i Abbas'ın bazı kelimeleri açıkladığını Sahifetü Ali b. Ebi Talha adındaki kaynağa dayanarak

¹¹ İbn Abbas'ın bu eseri için bkz, Fuat Sezgin *GAS*,1,s.25

¹² Cerrahoğlu: *Tefsir Usulü*, 97.104; Suyuti, *el-ltkan* I.149- 165

¹³ Brokelmann *GAL*, , I, s. 33. Leiden, 1943- 49.

söylemiştir.¹⁴

Kur'an ve Hadislerdeki kelimeleri açıklama konusunda o dönemdeki dilciler çok çalışmışlardır. Bu çalışmalarını yaparken kendi dillerinin yapısını da korumaya çalışmışlardır. Bu nedenle şehir hayatından etkilenen dilin yerine Şehir hayatındaki etkileşimden uzak olan Arapların kullandıkları ve dış etkenlerin az etkilediği dili kullanmışlardır. Arap dilcileri bu konuya fazlaca önem vermiş dili bozulmuş kabilelerden ve toplumsal yaşamın etkisi ile oluşan dilsel yozlaşmadan uzaklaşmaya çalışmışlardır. Aslında yapılan çalışmalar dilin yanında dinin ana kaynağı olan Kur'an ve Hadisi anlamaya yönelik çalışmalardır. Yoksa sadece sözlük anlamında yapılmış çalışmalar değildir.

Ancak daha sonra belli konulardaki kelimeleri ve anlamlarını bir araya getirerek derlemişler ve küçük risaleler hazırlamışlardır. Hatta bir ileri adımda Hayvan ve diğer varlıklarla ilgili hazırlanmış sözlük türünde eserler de verilmiştir. Bu konuda Ebû Zeyd El-Ensari ve İbnü'l- Arabî gibi önemli ilim adamları da eserler vermiştir.

Hicri ikinci asrın ikinci yarısından itibaren ise Arap dilini geniş bir şekilde kapsayan içerikte sözlükler yazılmaya başlanmıştır. Bu tarzda verilen eserlerin başında Halil b. Ahmed'in Kitabul Ayn isimli eseri gelmektedir.¹⁵ Buna dayanarak bilimsel alanda sözlükçülük çalışmalarının Hicri III. yüzyılda başladığı söylenebilir.

Yine bu dönemde Ebu Ali el-Kali' *el-Bâri fi'l-Luğa* ve Ebu Mansur el-Ezheri' de *Tezhibul-Luğa* isimli sözlük türündeki eserleri ortaya koymuşlardır. Dil biliminin geldiği aşamaları değerlendirirken yapılan eleştiriler de sözlükbilimine yardımcı olmuş ve sözlük hazırlama şeklinde birçok çalışma yapılmıştır. Dördüncü asrın sonlarına doğru ise Ebu Hilal el-Askeri' *el-Mu'cem fi Bakıyyeti'l -Eşya* isimli eseri te'lif etmiş ve sözlükçülükte Mu'cem terimini ilk olarak kullanmıştır. Daha öncesinde genellikle el- Kamus, el- Muhit ve el-

¹⁴ İsmail Cerrahoğlu, "Ali b. Talha'nın Tefsir Sahifesi", *Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1969, s.55/82.

¹⁵ M. Sadi Çöğenli, Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, S, 111- 112 (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları) Erzurum 2000.

Ubab isimleri kullanılmıştır. Bu eserden sonra birçok sözlük için Mu'cem ifadesi kullanılmış ve bu ifade Kamus kelimesi gibi neredeyse sözlüklerin genel adı haline almıştır.

On sekizinci XVIII. yüzyıla kadar devam eden dil ve sözlük çalışmaları XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa ve Arap âleminin daha yakın ilişkilere girmesi ile hız kazanmıştır. Bunun birçok sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel nedeni bulunmaktadır. En önemli neden olarak Arapların dillerine olan bağlılıkları ve güçlü bir dile verdikleri önem söylenebilir.

Arapçanın zenginleşmesini isteyen bilim adamları dili zenginleştirme çabasına girmiş ve bu çalışmalar çok geçmeden meyve vermeye başlamıştır. Bu amaçla verilmiş ilk eserlerin sahipleri Butrus-el Bustani, Rifa'a et-Tahavi ve Faris eş Şidyak gibi dilcilerdir.¹⁶

XIX yüzyılda ise bu tarz çalışmaların hızı kesilmeden devam etmiştir. Bunun nedeni de bu dönemde Şam bölgesindeki Hristiyan Arapların Müslüman Araplarla yarışa girmeleri ve bu alanda daha iyi olduklarını göstermeye çaba harcamalarıdır. Bazıları da Arap dili ve milliyetini öne çıkaran Hristiyan Arapların, böyle bir yol izleyerek Osmanlı Devletinin Arapları hilafet bayrağı altında tutmasını sabote etmeyi amaçladıklarını söylemektedir. Böylelikle İslam âlemi içerisinde aynı dili kullananların birlikteliği ile oluşan ayrı bir birliktelik kurmuş olacaklardır.¹⁷

Bu yüzden hızlı bir çalışma ve öğrenme sürecine giren Hristiyan ve Müslüman dilciler bu sahaya bir hayli katkıda bulunmuşlardır. Yüzyılın sonunda ise sözlükçülük üzerine batıda bazı müsteşrikler değişik tarzda çalışmalar yapmışlardır. Yapılan bu çalışmalar sonuçları itibari ile faydalı sayılabilir.

Sözlüklerle ve sözlükçülükle ilgili doktora tezleri ve makalelerin yanında o güne kadar ki sözlüklerle ilgili yapılan çalışmaları daha sonra

¹⁶ Hammadi, Muhammed, "*Hareketü't- Tashihi'l Luğavi fil asril Hadis*, Daru Reşid, li'n Neşr, s.10- 12. Bağdat 1980.

¹⁷ Matvi, Muhammed Hadi, *Ahmed Faris eş-Şidyak*, s, 460,Dârul Garbil-İslami, Beyrut 1993.

ilaveler, özetler ve kısaltmalar şeklinde yapılan gayretler izlemiştir. Müsteşriklerden bazıları geniş ve faydalı sözlükler hazırlamışlardır. Bu şekilde eser veren müsteşriklerden biri de Lane'dir.¹⁸ Ancak müsteşriklerin verdiği bilgilerin her zaman iyi niyet taşımadığı ve bilimsel bir gaye taşımadığı da görülmüştür.

Sözlükler ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda, geniş ve kapsamlı olarak hazırlanan sözlüklerden biri de Halil b. Ahmed'in "*Kitabul Ayn*" isimli eseridir. Bu eser üzerinde ciddi anlamda durulmuştur. Örneğin; Suyuti "*el-Müzhir*" isimli eserinde *Kitabu'l Ayn*'a 15 sayfa ayırmıştır.¹⁹ Yine Alman müsteşriklerden olan Braunlich , "*Al Halil und Das Kitab al Ayn*" isimli bir çalışma yapmıştır. Yusuf el Aşda da *Kitabul Ayn* ile ilgili birçok makale yazmıştır. Yapılan bu önemli çalışmalar *Kitabu'l Ayn* la ilgili çalışmaların sadece bir kısmıdır. Hüseyin Nassar'da *Kitabu'l Ayn* ile ilgili makalelerin yeterli bilgiler verdiğini savunmuştur.²⁰ Klasik sözlüklerle ilgili olarak çok geniş ve önemli bir çalışmayı da Ahmed Faris eş- Şidyak yapmıştır.²¹ Şidyak Firuzabadinin *el- Kamusu'l Muhit* isimli eserine eleştiriler yazmış ve bu eleştirilerini *el-Casus Alel- Kamus* isimli eserinde bir araya getirmiş ve bu dönem sözlükçülük çalışmalarını olumlu yönde etkilemiş ve yönlendirmiştir.²²

Bu dönemde cahiliye dönemindeki durgunluğunu kaybetmiş, İslam dininin etkisi Kültürlerarası rekabet ve diyalogların katkısı ile kapsamı genişlemiş ve bunun olumlu sonucu olarak da birçok sözlük yazılmıştır. Yapılan çalışmalar, sadece sözlüklerin ve sözlük yazarların sayısını artırmamış aynı zamanda sözlüklerle ilgili verilen bilgi ve yapılan eleştirilerde de ciddi artışlar görülmesine neden olmuş ve Sözlükçülüğün önemli boyutlara ulaşmasını sağlamıştır. İnsanın dille ilgili irtibat ve ihtiyaçları arttığı sürece bu

¹⁸ Nassar, Hüseyin, *el-Mu'cemu'l-Arabî, Neş'etühü ve Tatavuruh*, Dâru Mısır li't-Tıba'a, I.3. Kahire 1988.

¹⁹ Suyuti, Celalüddin, *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luga ve Envâ'ihâ*, (tahkik. Muhammad Ahmed Câdulmevlâ), Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, I.s.282 Kahire 1967.

²⁰ Nassar, *el- Mu'cem*, I.2

²¹ Civelek, Yakup, *Ahmed Faris eş-Şidyak, Edebi Şahsiyeti ve el-Cevaib Gazetesi*, (yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997.s.204- 228

²² Ahmed Faris eş- Şidyak, *el- Casus ale'l-Kamus*, Matbaa' tul Cevaib, İstanbul 1224/1885

ihtiyaçları karşılayacak olan sözlüğün ve onu meydana getiren sözlükbilimin de kendisini yenileyip geliştirmesi önemli ve kaçınılmaz bir sonuçtur.

1.2. SÖZLÜK TÜRLERİ

Sözlükbilimi modern anlamda ele alındığında, dil denilen insanlar arası anlaşma aracının tamamını kapsayan bu bilimin dar ve kısıtlı olmadığı görülmektedir. Bu nedenle sözlükbilim, dilin bütün yönlerini ele almaya çalışmıştır. Bunun sonucunda da Arap sözlükçülüğünün boyutları artmış ancak çeşitli sınıflandırmalarla rahat anlaşılır olabilmişlerdir.

Genel olarak bu sınıflandırmaya bakıldığında sözlükler: Konularına, anlamlarına ve terimsel ifadelerine göre ayrılmaktadırlar. Bir başka ve hatta en yaygın şekilde sınıflandırılmaları ise:

- *Hazırlanış amaçlarına göre sözlükler
- *Özelliklerine göre sözlükler
- *Yazılışlarına göre sözlükler
- *İçeriğine göre sözlükler şeklindedir.

Ayrıca bir dildeki kelimeleri açıklayan sözlükler; birden fazla dildeki kelimeleri açıklayan sözlükler, öğrenim amaçlı hazırlanan sözlükler, genel amaçla hazırlanan sözlükler, zamanlı sözlükler, kurallı sözlükler gibi daha birçok tür ve şekilde gruplandırılan sözlükler de bulunmaktadır. Genel olarak böyle sınıflandırıldıkları gibi daha başka ve farklı tarzda pek çok sınıflandırma da yapılmıştır. Bir kaç örnek verecek olursak:

1-Dil sayısına göre tek dili ele alan veya birden fazla dili ele alan sözlükler şeklinde yazılan sözlükler.

2-Alfabetik olarak (a'dan z'ye) şeklinde sıraya göre kavramları ele alan sözlükler.

3-Dilin kullanımına göre: Ortak dil kullanan sözlükler, yazı dili kullanan sözlükler, ansiklopedik yazılan sözlükler şeklinde genel sözlükler veya tarihi sözlükler, eşanlamlı ve zıt anlamlı sözlükler, deyim-atasözü sözlükleri, ters

anamlı kelime sözlükleri, köken bilgisi sözlükleri v.s. diğerkonulardaki özel sözlüklerdir.²³

4-Dizinsel Sözlükler, Düzensel Sözlükler ve Bağlamsal Sözlükler şeklindeki tasnifleri de vardır. Dizinsel olanlar: Kelimenin ilk harfine göre tertiplenmiş olan sözlüklerdir. Düzensel olanlar: Birbirine yakın kavramların bir araya getirilmesi ile tertiplenmiş sözlüklerdir. Bağlamsal olanlar ise: Maddelerin cümle içerisinde kullanıldıkları gibi tertiplenmeleri tarzında hazırlanan sözlüklerdir.²⁴

Şimdi bu sayılan sınıflandırmalar çerçevesinde Arap sözlükçülüğüne bakılacak olursa. Arap sözlükçülüğü hakkında bilgi sahibi olunacağı gibi sözlüklerin önemi de daha iyi anlaşılmış olacaktır.

1.2.1. HAZIRLANIŞ AMAÇLARINA GÖRE SÖZLÜKLER

Dil âlimlerinin hazırlamış oldukları sözlüklerin her biri farklı bir amaç ve gaye ile hazırlanmış olup sözlüğün bütün yönlerini etkilemiştir.

Bu amaçlara göz atıldığı zaman, bazı sözlüklerin Dini literatürün sahip olduğu zenginliğe ulaşabilmek ve anlaşılmasını sağlamak amacıyla hazırlanmış oldukları anlaşılmaktadır. Bir diğerkısım sözlüklerin ise hiçbir dini kaygı gözetmeksizin salt günlük yaşamda duyulan ihtiyaçları karşılamak ve kültürel zenginliğe daha rahat ulaşabilmek amacıyla hazırlanmışlardır.

Dini amaçla hazırlanan sözlüklere bakıldığında ilk sözlük çalışmaları ile ilgili bilgiler verilirken de değinildiği gibi bu sözlüklerin, “Garibu’l-Kur’an”, “Mecazu’l Kur’an”, “Garibu’l Hadis” ve “Fıkıh” ile ilgili yazılmış olan sözlükler oldukları görülmüştür.

Hiçbir dini amaç taşımaksızın hazırlanan sözlüklere bakıldığında ise günlük yaşamda insanların dili kullanması ve bu kullanım sonucu duyulan ihtiyacı karşılamak amacıyla dilin kurallarına bağlı kalarak hazırlanan sözlükler oldukları görülmektedir.

²³ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III.77–85 / Daha geniş bilgi için bkz. Zaza, Hasan, *Kelamu’l Arab min Kadaya Lügati’ Arabiyye*, s.124- 127 Daru’n Nahda, Beyrut 1976.

²⁴ Başkan, *Bildirişim*,173- 174.

Bu sözlüklerde, ülke ve yer isimlerinden eşya, insan, hayvan, tabiat varlıklarına kadar günlük ihtiyacı karşılayan sözcükleri bulunmaktadır. Ayrıca bir dile diğer dillerden geçen yabancı sözcükler ile dilde nadir kullanılan sözcükleri ele alan sözlüklerle eş anlamlı ve zıt anlamlı kelimeleri ele alan sözlükleri de mevcuttur. Yine bu tarzda birden fazla dili bir arada ele alan ve diğer dillerdeki karşılıklarını veren sözlüklerle dilin zenginliğini gösteren deyimleri konu edinen sözlükleri de görmek mümkün olmuştur. Bir de yine bu grupta Morfolojik diye nitelendirilen isim, fiil, mastar sözlükleri ile atasözlerini içeren sözlükler müşahede edilmiştir.

1.2.1.1. HAZIRLANIŞ AMACI DİNİ OLAN SÖZLÜKLER

Bu sınıfa giren sözlükler dini literatürü anlamaya ve anlatmaya yönelik gayretlerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu amaçla hazırlanan sözlükler hem Arap dünyasında hazırlanan ilk sözlüklerdir. Hem de sayıları itibari ile hiç de az sayılamayacak kadar çoktur.

Genel isimleri ile “Garibu’l-Kur’an”, Garibu’l Hadis ve Fıkıhla ilgili bilinmeyen kelimeleri ele alan önemli eserlerdir. Bu eserler ayrıca Kur’an-ı Kerim ile ilgili veya Hadisler ile ilgili veyahut ta Fıkıhla ilgili olarak hazırlananlar şeklinde isimlendirilebilir. Ebu Zekeriya Yahya b. Ziyad el- Ferra (207 / 822) ’ nın *Me’anil Kur’an* isimli eseri ve Rağb el- İsfahani’ nin *el-Müfredat* isimli eseri Kur’an-ı Kerim ile ilgili hazırlanmış olan eselere örnek olarak verilebildiği gibi İbnu’l Esir’ in *en-Nihaye fi Garibi’l- Hadis* isimli eseri ile Zemahşeri’nin *el- Faik fi Garibi’l- Hadis* isimli eseri de Hadis’i Şerifler ile ilgili hazırlanan sözlüklere örnek olarak verilebilir.²⁵

1.2.1.1.1. KUR’AN-I KERİM İLE İLGİLİ SÖZLÜKLER

Bu konuda hazırlanmış olan eserlerin genel isimlerine “Garibu’l-Kur’an” , Mecazu’l Kur’an veya Me’anil Kur’an denilmiştir.

Kur’anı Kerim’deki anlamları kapalı olan, Arapların bilmediği kelimelerin anlamlarını açıklayan sözlüklerdir. Bu sözlükler Kur’an-ı anlama

²⁵ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*. 113- 122

ve anlatma amacı ile hazırlanmışlar ve hazırlanırken de Kur'an-ı Kerimdeki kelimelere göre tertiplenmişlerdir. Bir kısmı Kur'an'daki sırayı gözeterek hazırlanmıştır. Ebu Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevi'nin *Mecazu'l-Kur'an* isimli eseri bu sınıftandır. Bir kısmı ise kelimeleri Kur'an'daki sırasına göre değil de alfabetik bir sıraya göre sıralayarak eserlerini hazırlamışlardır. Yine Ebu Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevi'nin "*Garibu'l-Kur'an*" isimli eseri ile Rağıb el-İsfahani'nin *el-Müfredat* isimli eseri de bu sınıftan sayılır.

1.2.1.1.1. GARİBU'L- KUR'AN İLE İLGİLİ SÖZLÜKLER

Garib kelimesi sözlükte; yabancı, el, şaşırtıcı şey, bilinmeyen ve anlamı kapalı anlamlarına gelir. Garib kelimesinin terim anlamı ise; Kur'an-ı Kerim'de geçen ve anlamı kapalı olup bilinmeyen kelimeler anlamına gelir.²⁶Bu ifade aynı zamanda Hadislerde geçen ve anlamı bilinmeyen kelimeler içinde kullanılmıştır. Bu kelimenin ele alınışı ise Kur'an-ı Kerim'deki kelimelerin ya anlam kapalılığını veya tam anlamadıklarını anlatır veyahut ta farklı Arap lehçelerinden gelmiş olduklarını ifade eder.

"Garibu'l-Kur'an" ile ilgili hazırlanan eserlerin sayısı bir hayli fazladır. Bu çalışmalar hicri II. asırdan itibaren artmıştır. Bu eserler sözlükbilimden çok tefsir ve tefsir usulü kaynaklarının konusu olmuştur.²⁷

"Garibu'l-Kur'an" ile ilgili yapılmış olan çalışmalara değinecek olursak ilk çalışmayı İbn Abbas yapmıştır. Daha sonra Ebu Said Eban b. Tağleb b. Rebah el-Bekri(141/758) de bu sahada çalışmıştır. Yakut el Hamevi bu eserden bahsetmiştir.²⁸ Bu konuda Ebu Abdurrahman Abdullah b. Yahya b. el-Mubarek (ibnu'l Yezidi) (237/851)'in *Garibu'l-Kur'an ve Tefsiruh* isimli eseri vardır. Eser Kur'an-ı Kerim'in ayet ve sure sırasına riayet ederek

²⁶ Cerrahoğlu. *Usul- "Garibu'l-Kur'an"*. 151

²⁷ Suyuti, *el-İtkan*, I.115 İbnu'n-Nedim *el-Fihrist*, (tah. Gustav Flugel) Leipzig 1872. (ofset Tahran tsz.), I.52 ; Brokellmann, *GAL*, I.101-105-209,; Zerkeşi *el-Burhan fi Ulumi'l Kur'an*,(Tahkik M. Ebu'l Fadl) I.291 Beyrut 1391/1972.

²⁸ Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l Udeba*, I,108, Beyrut 1980.

hazırlanmıştır. Ancak garib kelimelerle ilgili bilgiler biraz sınırlı kalmıştır.²⁹

Ebu Muhammed Kuteybe b. Abdullah ed-Dineveri (276/889)'nin *Te'vilu Müşkili'l Kur'an* adlı başka bir çalışmasını tamamlayıcı mahiyetteki eseri de bu alanla ilgilidir. Yazar Kur'an'daki garip kelimeleri bir lügatçe halinde bu kitapta toplamıştır. Sure sırası korunarak tertip edilen eseri Seyit Ahmet Sakr tahkik ederek 1958 yılında neşretmiştir.

Ebu Muhammed er-Rağıb b. el-İsfehani (502/1108) *el-Müfredat fi Garib-il Kur'an* isimli eserini sure ayet sıralamasını gözetmeksizin yazmıştır. Yazar kendine göre belirlemiş olduğu kelimeleri alfabetik bir sıraya göre sıralamış ve bu sıralamaya ikinci ve üçüncü harflerde de riayet etmiştir. Eser İlk olarak İbnu'l Esir'in *En Nihaye fi Garibil Kur'an* isimli eserinin sayfa kenarlarında 1322- 1324 tarihinde Kahire'de basılmıştır. Daha sonra eserin birçok baskısı yapılmıştır.³⁰

Yine bu konuda Ebu Muhammed Yahya b. el- Mubarek (202/817), Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna (210/825), Ebu Said el-Esmâi (216/831), Ebu Ubeyd el-Kasım b. Selâm(224/837), Ebu Muhammed el-Hazreci (564/1168), Ebu'l Mali el-Bağdadi (596/1200), Ebul Ferec el-Cevzi (597/1201) gibi ilim adamları da eserler vermişlerdir.

1.2.1.1.1.2. MECAZ'UL KUR'AN İLE İLGİLİ SÖZLÜKLER

Bu konuda yazılan eserlerde ilk dönem sözlüklerinden sayıldıkları için bunlara da kısaca değinilecek olunursa, en yaygın bir şekilde bilinen eserin Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-Ferra (207/822)'nin *Me'anil Kur'an* isimli eseri olduğu görülür. Bu eserde müellif Kur'an-ı Kerim'deki sure sırasını takip etmiştir. Fatıha suresinden başlayarak Nas suresine kadar bütün surelerdeki belirlediği kelimeleri açıklamıştır. Ayrıca kelimeyi açıklarken kelimenin i'rabını da yaparak açıklamıştır. Eser Beyrut'ta üç cilt olarak basılmıştır.³¹

²⁹ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*. 114

³⁰ İkbâl, Muhammed Şarkavî, *Mu'cemu'l-Meâcim*, 13. Beyrut,1993 ; Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*. 114

³¹ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*. 113/114

1.2.1.1.2. HADİSLERLE İLGİLİ SÖZLÜKLER

Nasıl ki Kur'an'ı Kerim'deki anlamı bilinmeyen kelimeler için Garibul Kur'an tarzı eserler hazırlanmıştır. Hadislerdeki bilinmeyen ve anlaşılamayan kelimelerin anlaşılması için de "Garibu'l Hadis" adında eserler hazırlanmıştır. Garibu'l Hadis terimi de Hadis ve Hadis Usulü kaynaklarında Önemli yer bulmuş ve bu konuda da birçok eser te'lif edilmiştir.³²

Bu konuda verilen eserler Hadisleri incelemeleri bakımından hadis kitabı olarak sayılsalar dahi eserlerin muhtevası ve eserleri yazan kişilere bakıldığında aynı zamanda bu eserlerin birer dil bilim kitabı ve lügat oldukları da rahatlıkla anlaşılır. İşte bu nedenle dini amaçla hazırlanan sözlüklere bu tarzda yazılan kitaplar da eklenebilir.³³

Ebu Ubeyd Kasım b. Selam (224/838) tarafından yazılan *Garibu'l-Hadis* isimli eseri müellifin ifadesi ile kırk yıllık bir çalışmanın sonucu meydana gelmiştir. Kitap alfabetik tarzda hazırlanmıştır. İlk olarak 4 cilt halinde Haydarabat'ta 1384–1387 / 1864–1867 tarihlerinde basılmış bundan sonra da baskıları yapılmıştır.³⁴

Ebu'l Kasım Carullah ez-Zemahşeri (538/1143)'nin *el-Faik fi Garibi'l-Hadis* isimli eserleri de bu kısımdandır. Eserde hadis ile ilgili garip kelimeler ilk iki harfine göre sıralanarak izah edilmiştir. Yazar açıklamaları ise hem ayet ve hadislerden hem de Arap şiiri ve atasözlerinden faydalanarak yapmıştır. Gramer ve belağat konularında ise yazar kendi görüşlerine yer vermiştir.

Eser ilk defa 1324/1906 yılında 2 cilt olarak Haydarabad'da neşredilmiştir. Daha sonra Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim Ve Muhammed Ali el-Bicavi tarafından tahkik edilerek 4 Cilt olarak 1945 tarihinde Kahire'de yayınlanmıştır.³⁵

³² Subhi Salih, *Hadis ilimleri ve Istılahları*, (terc. M. Yaşar Kandemir)s. 90 Diyanet işleri başkanlığı Yayınları Ankara 1981

³³ M. Yaşar Kandemir , "*Garibu'l Hadis*" *DİA*, İstanbul 1996 XIII.376.

³⁴ M. Yaşar Kandemir , "*Garibu'l Hadis*" *DİA*, İstanbul 1996 XIII.378.

³⁵ Selman Başaran *el_Faik fi Garibi'l Hadis DİA*, İstanbul 1995 XII,102; Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 115

İbn Kuteybe (276/887) *Garibu'l Hadis* isimli kitabında Kasım b. Selam'ın eserinde yer vermediği kelimeleri konularına göre tasnif etmiştir. Ve ele aldığı bu kelimeleri şiir, atasözü ve tarihi olaylarla açıklamıştır. Aynı zamanda bu sahada çok kapsamlı bir çalışma yaptığı iddiasında da olan müellifin bu eseri 1970 yılında Samiye Muhammet Ahmet tarafından Paris'te yayınlanmıştır. Daha sonra Abdullah Cuburi tarafından 3 cilt olarak 1978 yılında Bağdat'ta yayınlanmış olan kitap, 1979 tarihinde Rıza es-Süveysi tarafından Tunus'ta basılmıştır. 1988 yılında ise Beyrut'ta yayınlanmıştır.³⁶

Mecduddin Ebu's Seadat b. el-Esir el-Cezeri (606- 1209)'nin *en-Nihaye fi Garibi'l Hadis ve'l-Eser* isimli kitabı, bu sahada kendinden önceki kitaplardan faydalanarak hazırlanmış kullanımı kolay bir kitaptır. Zaman zaman şahitler de getiren eser Tahir Ahmet ez-Zavi ve Mahmud Muhammed et-Tahanevi tarafından tahkik edilerek 5 cilt halinde 1383/1963 yılında Kahire'de neşredilmiştir.³⁷

Yine bu alanda el-Mazini (203/819) Ebu Ubeyde Ma'mer b. el-Müsenna (209/824) gibi âlimlerde ilk eser verenler arsındadır. Ebu Zeyd el-Ensari, el-Esma'î, Ebu Ubeyd Kasım b. Selam, es-Suyuti, Ebu Hayr el-Arabî, İbn Kuteybe, ez-Zemahşeri v.s pek çok ilim adamı *Garibu'l Hadis* konusunda eserler hazırlamış ve yazdıkları bu eserlerde hadislerde geçen kelimeleri açıklamaya çalışmışlardır.

1.2.1.1.3. FIKIHLA İLGİLİ SÖZLÜKLER

İslam Dinî'nin İbadet, Günlük yaşam ve Hukuk ile ilgili konularının tamamını kapsayan ilim dalı Fıkıh adıyla adlandırılır. Bu ilimle ilgili yazılan eserlerin içerisinde de anlamı bilinmeyen kelimeler bulunmaktadır. Bu kelimelerin anlaşılabilmesi için de kitap ve sözlükler hazırlanmıştır. Duyulan ihtiyacı karşılayabilmek için birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlere çeşitli

³⁶ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*,134

³⁷ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 116

isimler verilmiştir. Bazen de bu kitaplara Garibu'l Fıkh adı verilmiştir.³⁸

Fıkıh, tefsir, hadis ve Lügat alanındaki geniş bilgisi ile tanınan Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed el-Ezheri el-Herevi (ö.370/980) Bu konu ile ilgili olarak *ez- Zahir fi Garibi Elfazi's- Şafii* ismiyle ilk Sözlüğü yazan kişidir. Yazar bu eserde İmam Şafii'nin talebelerinden İsmail b. Yahya el- Mazini'nin *Muhtasaru'l Muzani* kitabını esas almış ve bu kitaptan aldığı kelimeleri açıklamıştır. Eser Muhammed Cebr el- Elifi tarafından tahkik edilerek 1979 yılında Kuveyt'te neşredilmiştir.³⁹

Ebu Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmet b. İsmail en-Nesefi (538/1143) tarafından te'lif edilen *Tilbetu't Talebe fi'l Istılahati'l Fıkhiyye ala Elfazi'l Kutubi'l Hanefiyye* isimli kitapta fıkıhla ilgili olup yazar eserin tertibini fıkıh baplarına göre yapmıştır. Kitap 1311 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Daha sonra eş-Şeyh Halil el Meys tarafından 1986 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.

Bu eser Ebu'l Feth Nasır b. Ebi'l Mekarim el- Mutarrizi (ö.610/1213) tarafından te'lif edilen ve fıkıh lügati alanında meşhur olan bir eserdir. Tertibi kelimelerin alfabetik sırasına göre yapılmıştır. Prof. Dr. M. Sadi Çöğenli tarafından doktora tezi olarak ta ele alınmış olan eser, 1910 yılında Haydarabat'ta basılmıştır. Daha sonra Mahmut Fahuri ve Abdulhamit Muhtar tarafından tahkik edilerek 2 cilt halinde 1979 yılında Halep'te neşredilmiştir.

Ebu Zekerıyya Muhyiddin b. Şeref en-Nevevi(ö.676/1277) tarafından te'lif edilen *Tehzibu'l-Esma ve'l- Lugat* isimli eseri de Fıkıh ile ilgili eserler arasında bulunmaktadır. Bu kitap yine fıkıh sözlüğü sahasında hazırladığı başka iki sözlüğünden en kullanışlı ve pratik olanıdır. Yazar alfabetik olarak hazırladığı esere *Muhtasaru'l Muzeni*, el-Mühezzeb, et-Tenbih, el-Veciz, el-Vasit gibi eserleri kaynak olarak almıştır. Kitabın birinci kısmında yazar kaynak olarak aldığı kitaplardaki şahısların isimlerini ele almış, ikinci kısmında ise kaynak olarak ele aldığı kitaplarda bulunan garip kelimeleri açıklamıştır.

³⁸ Nassar, Hüseyin, el-Mu'cemu'l-Arabî, Neş'etühü ve Tatavuruh, Dâru Mısır li't-Tıba'a,I, 54 - 57. 1988 Kahire.

Kitap 2 cilt halinde Beyrut'ta neşredilmiştir.

Yine bu konuda el-Bali el-Hanbelî'nin, *el-Mutli Ala Elfazi'l Mukni* isimli bir fıkıh lügati vardır. Bunların dışında da bu sahada verilmiş eserler bulunmaktadır.⁴⁰ Ancak kısac amaca ulaşıldığı için öök ayrıntılı olarak bunlar üzerinde durulmayacaktır.

1.2.1.2. HAZIRLANIŞ AMACI DİNİ OLMAYAN SÖZLÜKLER

Dini amaçla hazırlanan sözlükler başlığı altında Kur'an, Hadis, Fıkıh gibi dini literatürü açıklamak amacıyla hazırlanan sözlükleri ele aldık.

Dini amaçlı olmayan sözlükler başlığı altında ise dini konuların yanında sosyal hayatın bütün yönlerini kuşatan dilin anlaşılması ve dilde kullanılan sözcükleri her türlü açıklayan sözlükleri ele alacağız.

Bu konuda ele alınacak olan eserlerin her biri farklı tür ve amaçlarla hazırlandıklarından, konularına ve konuları ele alış biçimlerine göre çok çeşitlilik gösterdiklerinden birde tek konu ve başlıkta değinmek zor olacağından. Bu çeşitlemeye uygun bir şekilde değinilecektir.

1.2.1.2.1. SADECE BİR KONUDA YAZILAN SÖZLÜKLER

Bu tarz sözlükler genel olarak ele aldığı konuyu sözlüğün başından sonuna kadar işlemiştir. Ele alınan konular ise genel olarak şu şekildedir: Bir dilin muhteviyatını korumayı konu edinenler olduğu gibi, dilin zenginliğini gösteren, yer isimleri, ülke isimleri, insan, hayvan, bitki ve eşya isimlerini yazmayı konu edinenlerde olmuştur. Bazen rüzgâr ve yağmur gibi bir tabiat olayı yalnız başına bir sözlüğe konu olduğu gibi bazen de Deve, at ve sinek gibi hayvanlarla ilgili konular bir sözlüğün oluşmasına neden olmuştur. Şimdi bu sözlüklere biraz daha yakından bakmaya çalışacağız.⁴¹

³⁹ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 116; Eser aynı zamanda Selahattin kıyıcı tarafından doktora çalışması olarak ele alınmıştır. Atatürk Ün. Sosyal Bil. Enst. Erzurum 1980.

⁴⁰ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 136.

⁴¹ Emin, Ahmed, *Duha'l- İslam* II, 264 -265. Kahire tsz.. *el-Mevrid*, Bağdat, Sy. V/2.

1.2.1.2.2. BİRDEN FAZLA DİLİ KONU EDİNEREN SÖZLÜKLER

Bir dildeki sözcüğün bir diğer dil veya birkaç dildeki karşılıklarını vererek hazırlanan sözlüklerdir. Bu tür sözlükler bir dili temel olarak diğer dillerdeki karşılıklarını vererek hazırlanmışlardır. Bazen verilen kelimeler karşılıkları olarak verildikleri dillerdeki anlamlarına göre cümle içerisinde de kullanılmışlar ve o dilde bulunan deyimlerle birlikte ele alınarak açıklanmışlardır.

Bazen de bir kelimenin sadece bir dilde değil birkaç dilde ki karşılığı verilerek hazırlananları da bulunmaktadır. Bu tarzda hazırlanan sözlüklerin amacı dillerin birbirleri ile olan bağlantıları ve yapıları hakkında bilgi sahibi olmak ve diğer dilleri öğrenmek ve konuşmaktır. Böylece diğer bir dili kullanan toplum hakkında bilgi sahibi olunmuş ve toplumun kültürü de öğrenilmiş olmaktadır.

Arapçayı temel olarak ele alan sözlükler dilin kelime genişliğini ihtiva edecek şekilde hazırlanmışlardır. Bunun yanında Arapça kelimelerin İngilizce, Fransızca ve Türkçe gibi diğer dillerdeki karşılıklarını vererek hazırlanan sözlükler de bulunmaktadır. Bunlar: Arapça- İngilizce- Fransızca, Arapça-İngilizce- Türkçe, Arapça- Osmanlıca- Farsça v.s. şeklindedir.

Türkler Müslüman olduktan sonra Arapçayı dine ulaşmanın aracı olarak görmüş ve bir ilim ve kültür dili olarak kabul etmişlerdir. Bu kabulle birlikte bu dili öğrenmek için ciddi gayretler göstermişlerdir. Bu ilgilerinin bir sonucu da hazırlamış oldukları sözlüklerdir. Genel olarak Türklerin hazırlamış oldukları sözlüklere baktığımızda Arapçadan/ Türkçeye veya Türkçeden/ Arapçaya şeklinde olduklarını görmekteyiz. Yine Arapça/ Türkçe/ Farsça şeklinde hazırlanan sözlüklerin sayısı da bir hayli fazladır. Bunlardan Türkçe- Arapça olanlardan bazıları: *Divanı Lügat-ı Türk*, *Lehçetü'l Lügat*, *Kenzü'l Lügat*, *Mir'atü'l Lügat*, *ed-Darairu'l Lamiat fi Müntehabati'l Lügat* v.s.leridir. Arapça/ Türkçe yazılanları ise *Tercümanu's Sihah*, *Ahteri Kebir*, *Vankulu*

*lügati*⁴², *Aks'el Arab, Tercümetül-Kamus, Nuhbe Şerhi* gibi sözlüklerdir.⁴³ Arapça- Farsça – Türkçe sözlüklere ise ikinci bölümde ayrıntılı ele alınacak olan *Tercümanü'l -Lügat* isimli sözlüğü verebiliriz. Tanzimat döneminde ise Türkçe/ Türkçe şeklindeki sözlükler yeni yeni yazılmaya başlanmıştır.⁴⁴

Yine Türkçe/ Arapça Sözlüklerden olan *Ahter-i Kebir* Şemsuddin el-Karahisari (966/1560) tarafından te'lif edilmiştir. Tertibi Türkçe sözlüklerdeki alfabetik sıraya göre yapılmıştır. Kitap her harfe bir bap gelecek şekilde yirmi sekiz bapta harfleri ele almış her bap kendi içerisinde birinci ve ikinci harfine göre “fasıl”lara ayrılmıştır. Kelimelerin okunuşlarında ise fethalı okunması gereken yerlerde “bi'l Fethi” dammeli okunması gereken yerlerde “bi'd Dammi” şeddeli okunması gereken yerlerde “bi't teşdidi” şeklinde açıklayarak yardımcı olmuştur. Bu tarzda daha farklı açıklamalar da yapmıştır. Eser 1324/1906 yılında İstanbul'da yayınlanmış olup, ayrıca eserin Mısır, İran, Kırım, Hindistan'da da çeşitli baskıları yapılmıştır.⁴⁵

Kamus'ul- Muhit'in tercümesini yapan Ahmet Asım Efendi de eserine *el-Okyanusu'l Basit fi Tercümeti Kamusu'l Muhit* ismini vermiştir. Tercüme yapıırken kendine göre bazı eklemeler de yapmıştır. Asım Efendi ayrıca kelimeleri açıklarken *el-Kamus*'ta az olan örnek beyitleri kendi yanında çoğaltmıştır. Bu çoğaltmayı ayet, hadis ve şiiirden alarak yapmıştır. Asım Efendi ayrıca aslına uygun olarak kelimeleri son harfine göre tertiplemiştir. Asım Efendi'nin bu kitabı ilk olarak İstanbul'da üç cilt olarak 1230/1815 ve 1237/1817 tarihlerinde yayınlanmıştır. Daha sonra 1250/1854 yılında ise Mısır'da yayınlanmıştır. Son olarak ta 1304/1887 – 1305/1888 tarihleri arasında ise dört cilt olarak İstanbul'da yayınlanmıştır.⁴⁶

⁴² Yakup Civelek “Mehmed b. Mustafa el –Vani ve Vankulu Lügati” *EKEV Akademi dergisi* I/3 s. 355- 362, Erzurum 1998

⁴³ Türkçe/ Arapça, Arapça / Türkçe Sözlükler için bkz: Hulusi Kılıç *Türkçe'de Arap Lexciographie Çalışmaları* (Yayınlanmamış Doktora tezi) Konya 1972; M. Sadi Çöğenli “Eski harflerle basılmış -Türkçe Sözlükler Kataloğu” *Akademik Araştırmalar Dergisi*, III/7- 8,s. 124- 136, İstanbul 2002.

⁴⁴ Ağâh Sırrı Levent “Sözlüklerimiz”, Türk Dili Sayı: 235, Ankara,1960;“*Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri*”,s. 62. (Nisan-1971)

⁴⁵ Kılıç, *Arap Lexciographie Çalışmaları*, 33- 34

⁴⁶ Kılıç, *Arap Lexciographie Çalışmaları*, 47- 50

Arapça/ Türkçe/ Farsça olarak hazırlanan sözlüklerde ise Avni Hüseyin Efendi'nin (1254/1838) yazmış olduğu *Nazmu'l Cevahir* isimli manzum eseri bulunmaktadır. Yüz kıtadan oluşan eserin her kıtasında yüz kelime mevcuttur. Böylece toplam on bin kelime bulunmaktadır. Eser ilk olarak *Durru'n-Nizam fi Elsuni't Türkiyeti ve 'l Arabiyyeti ve'l Acem* Adıyla 1286/1811 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. 1261/1821 yılında ise *Nazmu'l Cevahir* adı ile İstanbul'da tekrar basılmıştır.⁴⁷

Şeyhulislam Mehmed Esat Efendi'nin yazmış olduğu *Lehçetü'l- Lügat* isimli eseri de bu alanda çok geniş kapsamı olan bir eserdir. Sözlüğü Ahmet Kırkkılıç tercüme ederek Türk Dil Kurumu yayınları arasında Ankara'da 1999 yılında yayınlanmıştır.⁴⁸

Bir dilin esas alınarak diğer dillerdeki karşılıklarının verilmesi tarzında hazırlanan sözlüklere Arap dilinde verilen eserlerin yanında batı dünyasında da rastlamaktayız. Bu şekilde batıda yapılan bazı çalışmalar dillerin karşılaştırılması ile kökenleri hakkında bilgilere ulaşmaya yönelik çalışmalardır.

Burada yazılan sözlüklerden biri Peter M. Bergman'ın 26 dili kapsayan *The Concise Dictionary of 26 Language* adlı eseridir. Alfabetik olarak dizilen eser ele aldığı her kelimenin yirmi altı dildeki karşılığını vermektedir. Yine Alois Walde'nin de hint ve Avrupa dillerini karşılaştırdığı bir sözlüğü vardır. "*Vergleichendes Worterbuch der Indogermanischen Sprachen*" isimli sözlüğü üç cilt olarak 1927/1932 yılında Berlin'de yayınlanmıştır.⁴⁹

Yine İngilizce/ Arapça olarak ta hazırlanan pek çok sözlük bulunmaktadır. Bunlardan çoğu Lübnan'da Lübnan Yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Bu yayınevinin yayınladığı eserlerin çoğunun sözlükler olduğu görülmektedir.

⁴⁷ Kılıç, *Arap Lexciographie Çalışmaları*, 96- 98

⁴⁸ Ahmet Kırkkılıç, *Lehçetü'l Lügat* TDK yay, Ankara 1999.

⁴⁹ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III,79

Bu sözlüklere Socrates Spiro ‘nun *Kamusi’l Lehçeti’l Ammeti’l Mısrıyye* ismiyle yazdığı ve Mektebetu Lübnan, Beyrut 1995 basılan eseri örnek verilebilir. Habib Antony Selmuni’nin yine 1987 yılında Beyrut Lübnan yayınevinde basılan *el-Kamusu’l-İlmi li’l- Muteallim (An Advaced learner’s Arabic-English Dictionary)* isimli eseri el-Kahtani’nin Beyrut Lübnan yayınevinde basılan *Mu’cemu’l –Efali’l Arabiyye Arabi – İncilizi, (A Dictionary of Arabic Verbs Arabic- English)*, John Penrice’nin Mektebetu Lübnan tarafından basılan, *Silku’l- Beyan fi Menakıbil Kur’an (A Dictionary and Glossary of The Koran)* isimli eseri örnek verilebilir.⁵⁰ Ruhi el-Ba’labeki’nin te’lif ettiği *el-Mevrid* isimli Arapça / İngilizce sözlük bu konuda yenilenerek yayınlanmış olan önemli sözlüklerdendir. Bu sözlük Daru’l- İlm Li’l- Melayin yayınevi tarafından ilk olarak basılmış ve basılmaya da devam edilmektedir. Bu eserin önemli bir özelliği de modern terimleri de ele almasıdır. Örneğin: Fizik, Kimya, Matematik, Tıp, Botanik, Astronomi, Psikoloji, Mantık, Felsefe, Spor v.s. ihtiyaç duyulan her alanla ilgili kelimelere eserinde yer vermiştir.⁵¹

1.2.1.2.3. VARLIKLAR ÂLEMİ İLE İLGİLİ SÖZLÜKLER

İnsan / hayvan / bitki / tabiat varlıklarının isim ve özelliklerini ele alan sözlüklerdir. ⁵² Varlıklar âlemi konusundaki sözlükler de çeşitlilik göstermişlerdir.

1.2.1.2.3.1. İNSANLARLA İLGİLİ SÖZLÜKLER

Genel adıyla Kitabu Halkı’l İnsan adını taşıyan bu sözlükler insanların özellikleri ve organlarını inceleyen ve bilgi veren eserlerdir.

Bu konuda Ebû Sâ’id el-Asma’i (216/832)’nin Kitabu Halkı’l insan eseri mevcuttur. ⁵³ Yine Hatib el-İskafi’nin (420/1029) Halku’l insan isimli kitabı da insanlarla ilgili yazılan sözlüklerdendir ki bu sözlükte insanın

⁵⁰ Civelek, *Dil Bilime Giriş*, 311- 312

⁵¹ Ruhi el- Ba’labeki, “*el- Mevrid Kamus Arabî-İnkilizi*” S. 6,

⁵² Naim Onat, *Arapçanın Türk Dili ile Kuruluşu*, I,32.

⁵³ Tülücü, “*Asma’i*”, *DİA*, III,499- 500.

organları özellikleri ile ele alınmıştır.⁵⁴

1.2.1.2.3.2. HAYVANLARLA İLGİLİ SÖZLÜKLER

İlk dönemden itibaren hayvanların insan hayatındaki öneminden dolayı Arapların dilinde de at, deve, sığır gibi hayvan adları da kendine yer bulmuştur. Taşımacılıkta yaygın olarak kullanılan at ve deve'nin yanında diğer hayvanlarla ilgilide farklı çaplarda birçok şey yazılmıştır. Hatta böceklerle ilgili de birçok bilgiyi ele alan kitaplar yazılmıştır.

Ebul – Münzir Hişam b. Muhammed el-Kelbî (204/819) 'nin te'lif ettiği *Nesebu Fuhuli'l – Hayl* eseri cahiliye dönemindeki ünlü olan atlarla ilgili bilgiler vererek haklarında söylenen söz ve şiirlere yer verir. İslam'ın gelişinden sonra atın durumu ve önemi ile Peygamberlerin atlara verdiği önem gibi konuların ihtiva ettiği kelimeleri de içerecek şekilde kapsamı genişlemiştir.

Bu kitap G. Heinrich Becher tarafından istinsah edilerek “*Die ibn el-Kelbi / Hamdschriften im Escorial*” başlığıyla 766/799 da yayınlanmıştır.⁵⁵ Ve yine Della Vıda tarafından tahkik edilerek İbnul A'rabinin *Kitabu Esmail Arap ve Fursânihâ* adlı eseri ile birlikte 1928'de Leiden'de yayınlanmıştır.

Ebu Ubeyde Ma'mer el Müsennâ'nın da atlarla ilgili *Kitabul Hayl* isimli bir eseri vardır. Bu kitap 1358'de Haydarabâd'da Abdullah b. Ahmed el-Alevi tarafından yayımlanmıştır.

El-Asmaî'nin de *Kitabu'l- Hayl* isimli bir eseri vardır. Bu eserin baskıları da 1985 Viyana, 1970 Bağdat ve 1983 Bağdat şeklindedir.⁵⁶

Ebu Osman Amr el- Cahız'ın da *Kitâbu'l-Hayevân* isimli bir kitabı bulunmaktadır. Bu kitap sözlük değildir ancak hayvanları konu alan ve açıklayan bir eserdir.

⁵⁴ Mustafa Öz “*İskâfi* ” *DİA*, İstanbul 2000,XXII, 552

⁵⁵ Tülücü Süleyman “*Kelbi Hişam b. Muhammed*”*DİA*, XXV, 205 Ankara 2002. Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 15.

⁵⁶ Tülücü, “*Asmaî*”, *DİA*, III,499- 500

1.2.1.2.3.3. BİTKİLERLE İLGİLİ SÖZLÜKLER

Bu konuda hazırlanan pek çok sözlük vardır. Genel olarak bitkilerle ilgili özellikler ve çeşitlerinden bahseden kitaplardır.

Ebu Zeyd El-Ensari'nin “*Kitabu'n-Nebat*” adlı eseri bunlardan sayılır. Ebu Said el-Asmaî'nin yine bu konuda yazılan *Kitabu'n-Nebat* adlı eseri vardır. Tabiat varlıkları ile ilgili sözlükler de pek çoktur: Yağmur, kar, bulut, kuraklık, bitki örtüsü, gece gündüz, günler, haftalar, aylar v.s. konuları kapsayan eserler bu türdendir.

Ebu Zeyd el-Ensari'nin yağmur kitabı anlamındaki Kitab'ul Matar isimli eseri vardır. Yazar bu kitap da yağmurla ilgili ifade ve atasözleri dile getirmiş ve bilgiler vermiştir.⁵⁷ Ebu Zekerriyya Yahya b. Ziyâd el-Ferra tarafından te'lif edilen *El-Eyyam ve'l Leyali ve's-Şuhur* isimli eserde de müellif gece, gündüz, günler ve aylarla ilgili kelimeleri incelemiştir. Üç nüsha halindeki eser ele alınarak İbrahim el-Eybari tarafından (1375/1956 – 1400/1980) yıllarında Kahire de neşredilmiştir.⁵⁸

Ebu Said el Asmaî'nin *Kitabul Evkat* isimli vakitleri ele alan kitabı bulunmaktadır. Bu kitap W. Diem tarafından *MUSJ* dergisinde yayımlanmıştır.⁵⁹ Derginin baskı ve sayfası şu şekildedir: (Viyana XLVIII 1973 – 474) S. 281-288.

Yine Ebubekir Muhammed b. Hasan b. Düreyd (321/933) *Sıfatul Matar ve's-Şehâb ve mâ Ne'atehu'l-Arabu'r-Ruvvâd ve mâ Hamidu mine'l-Kele'* isimli kitabı da Tabiat olaylarından olan yağmur, bulut, bitki örtüsü ve kuraklıkla ilgili kelime ve kelime gruplarını açıklamıştır. Bu kitap William Wright tarafından Leiden 1859 de neşredilmiş, İzzeddin el-Tenûhi tarafından, (Dimeşk 1382/1963), Menaf Mehdi Muhammed tarafından (Kahire 1412/1992), ve Muhammed Yasin er-Reymâvî tarafından değişik zamanlarda çeşitli kitap ve dergilerde yayımlanmıştır.

⁵⁷ Karaarslan, , “*İbn Düreyd*”, *DİA* XIX,416- 419.

⁵⁸ Tüccar, “*Ferra*”, *DİA*, XII,407.

⁵⁹ Tülücü, “*Asmaî*”, *DİA*, III, 499- 500

Bu konular dışında süt, et, v.s. yiyecek ve içeceklerle ilgili bilgiler veren sözlük tarzı eserler de yayınlanmıştır. Bunların yanında At eğerinden, alet ve Silah isimlerine kadar birçok eşya isminden bahseden eşya isimleri sözlükleri de vardır.

Ebu Zeyd el Ensari'nin *Kitabul'Libe ve'l-Leben*, isimli süt ve süt ürünleri ile ilgili eseri Luvis Şeyho tarafından *el-Bulga fi Şuruzi'l-Luğa* isimli eserde (Beyrut 1908) yayımlanmıştır.

Ebu Said el-Asmaî'nin Kitabı silah isimli eseri de Muhammed Cabbar el-Müeyydid tarafından *el-Mevrid* isimli dergide XVI/2, (1989) ve sayfa 67-122 Bağdat'ta yayınlanmıştır.

1.2.1.2.4. ÜLKE VE YER İSİMLERİ İLE İLGİLİ SÖZLÜKLER

Ülke ve yer isimleri ile ilgili olarak birçok eser kaleme alınmıştır. İlk dönemde bu tarzda verilen eserleri dilciler ve edebiyatçılar vermişken daha sonraki dönemde tarihçi ve coğrafyacılara bu sahayı ilgilendiren eserler kaleme almışlardır. Cahiliye ve İslam dönemindeki şiirlerde geçen yer ve bölge isimleri ile Hz. Peygamberin Hadislerinde geçen yer ve bölge isimlerini içeren eserler te'lif edilmiştir.

Daha sonraki dönemlerde ise asıl bu sahanın uzmanları olan Coğrafyacı ve Tarihçiler bu konuda eserler vermişlerdir. İbnü'n Nedim *el-Fihrist* isimli eserinde bu konuda verilmiş olan eserlerle ilgili bilgiler vermiştir.

Mesala: Bu eserlerden biri Haleful Ahmer'in (180/783) te'lif ettiği *Cibalu'l Arab vema Kâle Fiha mine'si'r* isimli eserdir. Eserin adından anlaşılacağı üzere şiirler de ifade edilen yerlerden bahsetmektedir. Yazarın dilciliğinin esere bi çok yansımaları vardır. Müellif aynı zamanda bu alanda eser yazan ilk dilcidir.⁶⁰

Ebu'l-Munzir İbnü'l-Kelbi'nin *Kitâbu Ensâbi'l-Buldan, Kitâbu Esvâki'l -Arab, el- Buldanu'l-Kebir, Kısmetul Aradin, el-Enhar, Menazilu'l-Yemen* adlarında te'lif ettiği kitaplarda ülke ve yer isimleri ile ilgili yazılmış

⁶⁰ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 50.

eserlerdendir.⁶¹

Ebu'l Vezir Ömer b. Mutarraf (186/893) tarafından te'lif edilen *Menazilu'l- Arab ve Hududuha* isimli eseri de yer isimleri ile ilgili bilgileri ihtiva eden bir sözlük niteliğindedir.

Ebu Zeyd el-Ensari'nin Kitabı'l- Miyah isimli eseri, el- Asmai'nin aynı adı taşıyan *el- Miyah ve Ceziretu'l- Arab* adındaki eserleri de bu konuda yazılmışlardır. Asmai'nin bu kitabı Agust Hafner tarafından *el-Bulğa fi Şuruzi'l- Luğa* isimli eser içerisinde 1908 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Ayrıca Asmai'nin *Kitabu'-Darat* isimli eseri günümüze ulaşan eserlerden olup o da *el- Bulğa fi Şuruzi'l-Luğa* isimli eser içerisinde Beyrut'ta yayınlanmıştır.

Yine Ebu Osman Sa'dan b. el-Mübarek (220/832) in te'lif ettiği *Kitabu'l –Aradi ve'l Miyah ve'l Cibal ve'l- Bihar* isimli eseri ile Ebul Hasan b. el- Medain'in *Hıma'l Medine ve Cibaleha ve Evdiyeteha* isimli eseri yer isimlerini ihtiva eden kitaplardandır.⁶²

Bu sayılan eserlere ek olarak Cahız'ın *Kitabu'l Buldan* isimli eseri, Mekke, Medine, Kufe ve Basra gibi şehirleri sosyal ve kültürel yapıları ile ele alan bir coğrafya kitabıdır.⁶³

1.2.1.2.5. LEHÇELERLE İLGİLİ SÖZLÜKLER

Lehçe: Dil ve konuşma tarzı anlamlarına gelen lehçe; Bir ana dilin tarihi, siyasi, sosyal ve kültürel sebeplerle değişik bölgelerde zamanla ses yapısında, şeklinde ve kelime hazinesinde ortaya çıkan önemli farklarla birbirinden ayrılması ve bu ayrılışın zamanının belli olmadığı kollarına denir.⁶⁴

Lehçe Sözlükleri ise: Lehçelerle ilgili veya belli bir bölge ağzını ele alan veya lehçeler arası kullanılan kelimeleri karşılıkları ile birlikte ele alan sözlüklerdir. Bu eserlere kısaca değinecek olursak.

Lehçelerin müfredatını belirleyen ilk eserin Yunus b. Habib el- Basri'

⁶¹ Tülücü, *Kelbi, DİA*, XXV, 205

⁶² Bu konudaki Eserler için bk.İbnü'n Nedim, *el Fihrist*, 97, 55, 71, 103.

⁶³ Ramazan Şeşen, *Cahiz, DİA*, VII, s.23

⁶⁴ Civelek, *Dil Bilime Giriş*, 38.

(172/781) nin te'lif ettiği belirtilmektedir.⁶⁵Yine lehçeler konusunda Aziz b. Fadl el Huzeli'nin, Ebu Ubeyde Ma'mer el Müsenna'nın, el Asmai'nin, Ebu Zeyd el-Ensari'nin ve Ebu Zekeriyya el-Ferra'nın hazırlamış oldukları sözlükler de bulunmaktadır. Nitekim bunların çoğu günümüze de ulaşmıştır.

İbn Kuteybe'de (276/889) *Edebu'l- Kâtip* isimli eserinde lehçelere bir bölüm ayırmıştır. İbni Side *el-Muhassas*'ın da, İbn Düreyd *el-Cemhere*'sin de Ebu'l Abbas Yahya b. es-Sa'leb'de *el-Fasih* isimli eserinde yine bu konuya değinmişlerdir.⁶⁶

Bu konuda yazılmış eserlerin en önemlilerinden biri de Ebu Amr İshak eş-Şeybani'nin te'lif etmiş olduğu *Kitabu'l-Cim* adındaki kitabıdır. Bu kitap aynı zamanda ilk harfi esas alan bir sistemle yazılan ilk sözlüktür. Eserde yer alan kelimeler ilk harf olan elif harfinden başlamış son harfte bitmiştir. Bu dizin içerisinde her harfe bir bölüm verilmek üzere kitap yirmi sekiz bölüm olarak tertip edilmiştir. Ancak bu bölümler kendi içerisinde tekrar alfabetik olarak dizilmemişlerdir. Bu da aranan herhangi bir kelimenin sadece ilk harfle bulunmasının zor olmasından kullanımı zorlaştırmıştır. Müellif ayrıca Kelimelerle ilgili açıklamaları yaparken kabilelerle şiiirlerle ve şairlerle ilgili v.s. birçok bilgi de vermektedir. Kitabın ilk cildi İbrahim el-Ebyeri Tarafından Kahire'de 1974 yılında, ikinci cildi ise Abdulhalim et-Tahavi tarafından Kahire'de 1975 yılında, üçüncü cildi ise Abdulkerim Azbavi tarafından yine Kahire'de 1975 yılında neşredilmiştir. Eserin fihristini ise M. ez-Zemiti Abdulaziz el-Kalmavi Hazırlamış ve 1983 yılında Kahire'de yayınlamıştır.⁶⁷

Türkçe'de de bu konu ile ilgili olarak hazırlanmış olan eserler mevcuttur. Bir örnek verecek olursak Türk Dil Kurumunun Anadolu ağızlarını toplamış olduğu "Derleme Sözlüğü" (Ankara 1963/1979) bu konuda verilmiş önemli eserlerdendir.

⁶⁵ Civelek, *Dil Bilime Giriş*, 281.

⁶⁶ Nassar,*el- Mu'cem*,68.

⁶⁷ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 148.;Nassar, *el- Mu'cem*, s. 62- 67. Hulusi Kılıç , "Ebu Amr eş-Şeybani" *DİA*, İstanbul 1994, X. s. 98- 99.

1.2.1.2.6. KELİMELERİN KULLANILIŞINA GÖRE HAZIRLANMIŞ SÖZLÜKLER

Dilin yapısında olan kelimelerin kullanımlarının doğurduğu ihtiyaçla yanlış kullanılan, farklı dillerden geçen yabancı kelimelerle, dilde az kullanılan veya eş anlamlı, zıt anlamlı kelimelerle ilgili de birçok sözlük yazılmıştır. Yine kelimelerin kalıplarının geliş şekillerine göre de hazırlanan sözlükler vardır.

Bu konuda hazırlanan sözlüklere de değinecek olursak İslam dininin yayılması ile birlikte Arapça'nın yaygın bir şekilde diğer toplumlarda kullanılması ve bu kullanım sonucu birçok yanlış kullanımın ortaya çıkması, Arap dilbilimcilerinin bu konuda dilin yapısını koruma amacına yönelik olarak gayrete sevk etmiştir. Dildeki bozulmanın önü alınmaz sonuçlar doğurmasından duyulan endişe Dil bilimcileri fasih ve doğru bir dil müfredatı için sözlük hazırlamaya itmiştir. Arap dilcileri bu açık ve doğru kullanıma uymayan kullanımlar için “lahn” ifadesini kullanmışlardır. Eğer bu kullanım halk içerisinde yaygın ise “lahnu'l-Amme” tabirini kullanmışlardır. Toplum içerisinde seçkin ve kültürlü sayılan kişilerin yaptığı yanlışlıklar için ise “Lahnu'l-Hasse” adını kullanmışlardır. Bu şekilde hatalı söylenen ve yanlış yerleşmiş öğelerle ilgili müfredatı derleyen sözlüklere de “Kütüb-i Lâhni'l-Amme” ifadesini genel olarak kullanmışlardır. Bu şekilde hazırlanan sözlüklerin bir kısmı herhangi bir düzenleme ve tertibe tabi tutulmaksızın yanlış kelimelerin yazılması tarzında oluşturulmuştur. Bir kısım sözlükler ise kelimeleri gruplara ayırarak hazırlanmışlardır. Daha başka sözlükler ise kelimeleri alfabetik sıra izleyerek daha derli toplu bir tertiple oluşturulmuşlardır.

Bu konuda hazırlanan sözlüklere de örnek verecek olursak, Bu alanda alfabetik olarak hazırlanan kitaplar: Raşid Atiye'nin *ed- Delil Ale'l Mütadifi'l Âmmi ve'd-Dahil* isimli 1898 yılında Kahire'de yayınlanmış eseri, Hasan Tevfik'in *Usulu'l – Kelimati'l Âmiyye* isimli 1899 yılında Mısır'da basılmış eseri, Muhammed Deyyab'ın, *Mu'cemu'l –Elfazi'l- Hadîse* isimli 1919 yılında yine Mısır'da basılmış olan eseri sayılabilir.⁶⁸

⁶⁸Nassar, *el- Mu'cem*, 89- 90.

Yine bu konuda hazırlanan eserlerin başında Cemaluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzi (597/1201)'nin hazırladığı sözlüğü gelmektedir. Alfabetik olarak hazırlanan sözlükte sadece avamın kullandığı hatalı kelimeleri değil aynı zamanda havassın da hatalı kullandığı ifadeleri de ele almıştır. Yazar bunu yaparak kendisinden önceki âlimlerin eserlerde yer alan bilgileri de düzenlediğinden bahsetmiştir.⁶⁹

İbn Sıkkât'ın *Islahu'l-Mantık* isimli eseri de aynı vezinde farklı anlamlar taşıyan kelimelerin veya farklı vezinlerdeki kelimelerin doğru kullanımlarını belirtmek amacıyla hazırlanmıştır. İki Kısımdan oluşan kitap 112 baplıdır. Kelimeler sıralanırken herhangi bir sıra takip edilmeden hazırlanmıştır. Halk dilinden çok fasih kelimelerin yer aldığı kitapta sesleri ve mahreçleri birbirine yakın kelimelerin dil yapısındaki dönüşümlerine de değinilmiştir. Alanında çok kapsamlı olan bu kitap üzerine, birçok şerh çalışması da yapılmıştır. Eser Muhammet Zeki ve Salih Ali Bek tarafından (1325/1907) tarihinde Mısır'da yayınlanmış olup daha sonra ise M. Şakir tarafından Kahire'de yayınlanmıştır.⁷⁰

Ebu'l-Abbas es-Sa'lebin de *el-Fasih* adlı bir kitabı bulunmaktadır. Adından da anlaşılacağı üzere fasih yani anlaşılır ve yerli yerinde bir dili kullanmaya yönelik yazılmış bir eserdir. Yazar bu eserinde ele aldığı kelimeleri halk dilinde kullanılması için yazmış. Aynı zamanda kullanılan dilin fasihini sunmaya çalışmıştır. Bu eser ise 1876 da Leipzig'de yayınlamıştır. Ayrıca bu esere şerh ve eleştiriler de yazılmıştır.

Yine hatalı kelimelerle ilgili Ali b. Hazma el-Kisa'i nin "*Ma Telhanu fihî'l-Amme*" isimli eseri fasih lehçe dışında anlamlara gelen kelimelerle konuşma ve yazmada hatalı kullanılan kelimeleri derlemiştir. Ayrıca bu kitapta kısa, hatalı kelimeler Kur'an ve şiiirlerden şahitlerle doğrulanmaktadır. Başlı başına 1982de Ramazan Abdüttevâb tarafından yayınlanan kitap Abdülaziz Meymeni tarafından 1925'te *Selasü Resâ'il fil Luğa* isimli mecmuada

⁶⁹ Yusuf Şevki Yavuz- Casim Avcı "*İbnul Cevzi Ebu'l Ferec*", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 543-546.

⁷⁰ Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Islahu'l Mantık*", *DİA*, İstanbul. 1999, XIX, s. 194.

yayınlanmıştır.⁷¹ Bu konuda el- Hariri'nin *Durretu'l Gavvas* isimli eseri de bulunmaktadır.

Kelimelerin yanlış kullanımının yanında diğer dillerden geçen yabancı kelimelerle ilgili de sözlükler hazırlanmıştır. Bu kelimeler “Müvelled-Mu'arreb ve Dahil” şeklinde isimlendirilmiştir.

Bu konudaki temel eserlerden biri Ebu Mansur Mevhub El-Cevaliki'nin (540/1145) *el- Mu'arreb Minel Kelamil Acemi Ala Hurufi'l – Mu'cem* isimli eseridir. Yazar bu eserinde yaklaşık yedi yüz otuz muarreb kelimeyi ele alarak ayet, hadis ve şiiirden de delil getirerek açıklamaktadır. Bu açıklamaları yaparken kendisinden önceki dilcilerin çalışmalarından da söz etmektedir. Cevaliki'nin bu kitabını Edaward Sachau 1867 yılında Leipzig'de yayınlamıştır. Yine aynı eseri Ahmet Muhammet Şakir Kahire'de F. Abdurrahman Dimeşk'te 1990 yılında yayınlamıştır.⁷²

Abdurrahman b. Ebubekir es- Suyuti' (911/1505) nin yazmış olduğu *el-Mühezzeb fi ma Vaka'a fi'l- Kur'an'i Mine'l-Muarreb* isminde Kur'an'ı Kerim'de geçen muarreb kelimeleri ele aldığı kitabı da vardır. Alfabetik olarak hazırlanmış olan bu kitap Kuran'ı Kerim'de bulunan Farsça, Habeşçe, Nebatça, Süryanca, İbranca, Kıptice, Hintçe, Berberce ve Türkçe olmak üzere 125 yabancı kelimeyi alfabetik olarak sıralamıştır. Kitap Muhammet Altuncu tarafından 1995 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.⁷³ İbn-i Kemal'in (940/1533) *Risaletü't Ta'rip* adıyla bilinen *Risale fi Tahkiki't Ta'ribi'l Kelimati'l A'cemiyye* adındaki kitabı da yabancı kelimelerin Arapçaya geçerken geçirdikleri değişiklikler ve girdikleri kalıpları alfabetik bir sırayla ele almıştır. Bunları ele alırken aynı zamanda yabancı bir kelimenin Arapçalaştırılırken izlenmesi gereken yöntemin sistematüğini de vermiştir. Eserin bir diğer özelliği ise fazla muarreb kelime vermekten çok ele aldığı muarreb kelimeleri

⁷¹ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*,156- 157

⁷² Muharrem Çelebi, “*Cevaliki, Mevhub b. Ahmed*”, *DİA*, İstanbul 1993,VII, s,438- 39.

⁷³ Civelek, *Dil Bilime Giriş*,286.

derinlemesine incelemesidir. Mesela satranç kelimesi için iki sayfa açıklama yapmıştır.⁷⁴

Farsçayı iyi bilen İbn-i Kemal'in Farsça'da geçen kelimelerle ilgili olarak verimli ve isabetli bilgiler verdiği görülmüştür. Eser 1991 yılında Dimeşk'te Muhammed Sevai tarafından yayınlanmıştır.

Yine bu alandaki önemli eserlerinden biride Şihabuddin Ahmed b. Muhammed el Hafaci el-Mısri (1069/1659) tarafından kaleme alınan *Şifaiü'l-Galil fi ma fi kelimat'il Arabi mine'd- Dahil* isimli çok geniş ve kapsamlı eseridir. Yazar bu eserde yaklaşık 1400 muarreb kelimeyi alfabetik olarak ele almış ve her harfi fasıllara ayırarak tertiplemiştir. El-Hafaci eserinde “muarreb” terimi yerine “müvelled” ve “dahil” terimlerini kullanmıştır. Yazar, eserinin ön sözünde bu alanda verilmiş eser ve müelliflerini de eleştirmiştir.

Bu alanda daha pek çok eser verilmiştir. Cemalüddin Muhammed el-Uzri'nin (820/1417) *et- Tezyil ve't Tekmil Li ma's-tu'mile Mine'l Lafzi'd-Dahil* isimli Cevaliki'nin esrine yazdığı haşiyesi.

Ebu Muhammed Abdullah b. Berri'nin (582/1187) yine Cevaliki'nin eserine haşiye olarak yazdığı *Haşiyetü ibn Berri Ale'l Mu'arreb* isimli eseri.

Muhammed b. Ahmed el-Alaylı'nın (918/1512) *Camii't-Ta'rib bi't Tarikil -Karib* isimli eseri.

Antakyalı Mustafa Remzi'nin (1100/1689) *Nüfuzu'l-Lisan ve Ukudu'l-Hisan* adındaki yaklaşık 100 kaynaktan yararlanarak hazırladığı sahasında iddialı olan eseri.

Akhisarlı Muhiyiddin Muhammed b. Mahmud er-Rumi el-Musi'nin (1101/1593) *Usuli't-Ta'rib Fi'it-Ta'rib* isimli muarreb kelimeleri bir araya toplamaya yönelik hazırladığı eseri.

⁷⁴ Yavuz, Mehmet, *Muarreb Kelimelere Dair Yazılan eserler ve sözlükler*, s. 13. (Nüsha, Yaz, Ankara, 2001)

Emin b. Fazlullah el – Muhibbi'nin (1111/1699) *Kasdu's Sebil Fima fil Lugati'l – Arabiyyeti Mine'd – Dahîl* isimli muarreb kelimeleri ele aldığı aynı zamanda hatalı kullanılan kelimelere de zaman zaman yer verdiği eseri.

Reşit Atiyye'nin (1316/1898) *ed-Delil ila Muradifi'l-Ammi ve'd- Dahîl* isimli eseri ve Tahir b. Salih ed – Dimeşki'nin (1337/1919) *et- Takrib fi Usuli't – Ta'rib* isimli eseri. Önemlileri olarak sayılabilir.

Bu alanda bunların dışında da eserler verilmiştir.

Kelimelerin kullanım şekillerine göre sözlükler yazıldığı gibi bazen de kelimelerin az kullanımına göre de eserler verilmiştir. Nadir olarak kullanılan kelimelerde dille ilgili eserler arasında kendilerine yer bulmuşlardır.

Bu konuda İbnu'n-Nedim nevadir türünün ilk eserinin Ebu Amr b. Ala (154/741) tarafından yazıldığını belirtmektedir.⁷⁵

Günümüzde ulaşan eserlerin başında Ebu Zeyd el-Ensari'nin *en-Nevadir fi'l Luğa* isimli eseri gelmektedir. Kitap şiir, recez ve navadir başlıkları altında nadir kelimelerin kullanımlarından bahsetmektedir. Yazar bir yandan nadir kelimeleri verirken öbür yandan yaygın olarak kullanılan karşılıklarını da belirtmektedir. Eserin yayınlanması Muhammed eş-Şertuni tarafından *Mesaiyye* isimli kitapla birlikte 1894 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.⁷⁶

Yine Nadir kelimelerle ilgili olarak Kasım b. Ma'n el- Kufi (175/786) Yunus b. Habib (182/793) el-Kisai gibi ilim adamları bilgiler vermişlerdir. Nevadirle ilgili Suyuti de *el-Müzhir* isimli eserinde bilgiler vermiştir.⁷⁷

Kelimelerin anlamları bakımından kullanışları ile ilgili de sözlükler hazırlanmıştır. Bu tarz eserlere genel olarak Müteradif (eş anlamlı) ve Ezdad (zıt anlamlı) isimleri verilmiştir.

⁷⁵ İbnu'n Nedim, *el-Fihrist*, s.141.

⁷⁶ İkbâl, *Mu'cemu'l Me'acim*,57;

Elmalı Hüseyin *Ebu zeyd el-Ensari*, *DİA*, X,s.270.

Çüngenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 156.

⁷⁷ Suyuti, *el- Müzhir*,I, 150.

Eş anlamlı kelimeleri ele alan kitaplara kısaca bakıldığında, Ebu'l Hasan Abdurrahman b. İsa b. Hammad el Hammadi'nin (320/392) *el – Elfazul Kitabiyeh* isimli eserinin bu türle ilgili olduğu görülür. Yazar eserini kelimelerin ifade ettiği ortak anlama göre konu ve bablara ayırarak tertiplemiş ve kelimelerin anlamlarını örnekler vererek açıklamıştır. Eseri ilk olarak Luis Şeyho (1885/1898) tarihlerinde Beyrut'ta yayınlamış, daha sonra Mahmut Tevfik tahkikli bir nüshasını 1931 yılında Kahire'de yayınlamıştır. Eser 1979 yılında ise Beyrut'ta yayınlanmıştır.⁷⁸

Ebu Hilal el-Askerinin (400/1009) *el – Telhis Fi Marifeti'l-Esma* isimli eseri de eş anlamlı kelimeleri ele alan bir eserdir. Daha çok Halk içinde günlük hayatta kullanılan kelimelerin eş anlamlarını ve yine bu kelimeler arasındaki farkları izah etmektedir. Yazar kırk bölümden oluşan eserinin bazı bölümlerinde güneş, ay, yıldızlar, gece, gündüz, vs. konulara da yer vermiştir. Eser İzzet Hasan tarafından iki cilt olarak 1970 tarihinde Dimeşk'te yayınlanmıştır. Süleymaniye kütüphanesinde de (Laleli 3552 numarada), 149 varak halinde bir yazması bulunmaktadır.⁷⁹

Zıt anlamlı kelimelerle ilgili olarak ta pek çok eser verilmiştir. Bunlarla ilgili de örnekler verecek olursak. Ebu Said El – Asmai'nin *Kitabu'l-Ezded* isimli bir eseri vardır. Bu kitapta müellif şiirden de istişhad ederek ele aldığı kelimeleri açıklamıştır. Bu eserde Luvis Şeyho ve Agust Haffner “*Der Arabische Quellenverke Überdie Addad*” adıyla 1912 tarihinde Beyrut'ta yayınlanmışlardır.⁸⁰

Ebu Hatim Sehl b. Muhammed, b. ”Osman es – Sicistani (248/862) tarafından Te'lif edilen ve Arapça'da aynı anda zıt iki anlam taşıyan lafızlar hakkında verilmiş bir eserleri mevcuttur. Es – Sicistani bu kitabında zıt anlam taşıyan yaklaşık 170 kelimeyi açıklamıştır. *El-Ezded* Agust Haffner tarafından tahkik edilmiş sonuna müellifin hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi ihtiva eden bir

⁷⁸ Çögenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 159- 160.

⁷⁹ Ahmet Turan Arslan, *el-Askeri Ebu Hilal, DİA*, İstanbul, 1991, III. s.489-490.

⁸⁰ Tülücü , “*Asma*”, *DİA*, İstanbul, 1991, III. s. 500.

bölüm eklenerek *Selasetü Kutup Fi'l-Ezded* adlı kitabın içinde 1913 tarihinde Beyrut'ta neşredilmiştir.⁸¹

Ebu Yusuf Ya'kub B. İshak es – Sıkkıt (öl.244/858) tarafından te'lif edilen *Kitabül – Ezded* isimli eseri de Arapça'da aynı anda zıt anlam taşıyan kelimelerle ilgili olarak yazdığı önemli eserlerdendir. İbnu's – Sıkkıtın *el-ezded* isimli bu eserinde es-Sicistani'nin eseri gibi Agust Haffner tarafından tahkik edilerek sonuna yazarın hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi ihtiva eden bir bölüm eklenerek *Selasetu Kutup Fi'l- Ezded* içinde 1913 tarihinde Beyrut'ta neşredilmiştir.⁸²

Ebu Bekir – Muhammed b. el-Kasım b. El-Enbari'nin (328/940) de *el-Ezded Fi'l-Luğa* isimli zıt anlamlı kelimelerle ilgili bir kitabı vardır. Bu kitap kendi alanında çok kapsamlıdır. Ele aldığı kelimelerle ilgili olarak ayet, hadis, şiir ve nesirlerden istişhadlar da getirmesi esere ayrı bir zenginlik ve önem kazandırmıştır. Eser Martius T.Houtsma tarafından 1881 yılında Leiden'de yayınlanmıştır. M. Abdulkadir Said er-Rafi'i Ahmed eş Şinkiti tarafından 1907 tarihinde Kahire'de yayımlanmıştır. Eser ayrıca Muhammed Ebul Fadl İbrahim tarafından da yayınlanmıştır.

Ayrıca bu eseri Takiyuddin Abdulkadir et-Temimi *Muhtasaru'l-Kitabi'l- Ezded* adıyla kaleme aldığı eserinde özetlemiş Muhammed b. Ahmet Hamza el – İskanderani'de *Tertibu kitabi'l-Ezded ala Hurufi'l-Mu'cem* adıyla eseri alfabetik sıraya göre düzenlemiştir.⁸³

Ebu Tayyib Abdul Vahid b. Ali el – Lugavi (351/962) *el-Ezded min Kelami'l-Arab* isimli eseri de o döneme kadar bu konuda yapılmış olan çalışmaların derlenmesi ve ilaveler yapılması ile ortaya çıkmıştır. Eser alfabetik olarak ta düzenlenmiştir. Ayrıca Kur'an, Hadis ve şiirden istişhadlar

⁸¹ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar* 158.

⁸² Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar* 158; Karaarslan, *İbnu's Sıkkıt, DİA*, İstanbul, 1991, XXI, s. 210.

⁸³ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar* 160; Emin Işık "İbnul Enbari" *DİA*, İstanbul, 1991, XXI, s. 25.

getirilerek eser muhteva zenginliğine de ulaşmıştır. Eser İzzet Hasan tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde 1963 tarihinde Dimeşk'te yayınlanmıştır.⁸⁴

Radiyuddin es-Sağani'nin *Zeyl'u kitabi'l-Ezded* isimli eseri de zıt anlamlı kelimeleri ele alan kitaplardandır. Kitap ta Müellif, Kutrub döneminden Abbasi Halifesi el-Mustansır Billâh (623/640.1126/1242) dönemine kadar geçen süre içerisindeki karşıt anlamlı kelimeler ile ilgili verilmiş eserleri ele almış ve bu ererlerin müfredatını bir araya getirmiştir. Kelimeleri alfabetik olarak sıralayan müellif 336 lafzı ele almış bu lafızlardan sonra ise -kendi ifadesi ile- zıt anlamlı olarak sayamayacağı kelimelere yer vermiştir. Bunlara yer vermesindeki neden olarak ise kedisinden önce bu alanda eser veren İbnül-Enbari gibi dilcilerin bu kelimeleri karşıt anlamlı olarak ele almış olmalarını göstermiştir. Bu eser de Agust Haffner tarafından *Selasetu'l kutub fi'l-Ezded* içerisinde 1913 tahinde Beyrut'ta neşredilmiştir.⁸⁵

Bu sahada bunların dışında da eserler verilmiştir. Kelimelerin tekil – ikili ve çoğul oluşlarına göre kullanımları ile ilgili olarak ta eserler verilmiştir. Arap dilinin yapısında Tekil – ikil ve çoğul kalıpları bulunmaktadır. Bu kalıplarda olan kelimeler bazı durumlarda çoğul olabilir veya tekil olmayan ikil olabilir veya tekil kalıbında iken çoğul olabilir. İşte bu kelimelerle ilgili hazırlanan sözlüklere de değinecek olursak.

Yahya b. ziyad el Farra'nın *Kitabu'l- Cem' Ve't- Tesniyeti Fi'l- Kur'an* isimli eseri ikil ve çoğul kelimeleri incelemiştir.⁸⁶

Ebu Ubeyd Ma'mer el- Müsenna'nın *Kitabu'l- Cem' Ve't- Tesniye* isimli kitabı ile Ebu Zeyd el-Ensari'nin *Kitabu'l-Vahid ve Kitabu'l-Cem' ve't- Tesniye* isimli kitablari da bu konuda yazılan eserlerdendir.

Ebu Amr İshak el-Cermi'nin (225/840) *Kitabu't- Tesniye ve'l-Cem'* isimli eseri de İkil ve çoğul kelimeler ile ilgili yazılan eserlerden sayılabilir.

⁸⁴ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar* 162.

⁸⁵ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar* 166.

⁸⁶ Zülfikar Tüccar, "el- Ferra Yahya b. Ziyad", *DİA*, 1994, XII, s. 407.

Yine İbnu'sıkküt'in *Kitabu'l- Müsenna ve'l- Mübenna ve'l- Mukenna* isimli eseri de bu konuda yazılan eserlerden sayılabilir.⁸⁷

Ebu'l Hasan Ali b. Suleyman el-Ahfeş el- Asgar (315/928)ın *Kitabu'l- Cem' ve't-Tesniye* isimli kitabı da bu konuda verilen eserlerdendir.⁸⁸

Ebu Hilal el – Askeri'nin (400/1009) *Kitabu Nevadiri'l – Vahid ve'l- Cem'* adlı eseri de tekil çoğul kelimeleri ihtiva eden önemli eserlerdendir.⁸⁹

Bu konuda da farklı tür ve şekillerde birçok eser verilmiştir. Bunların dışında; dilin yapısından gelen ve kelime türetmesinden kaynaklanan kelimelerin yapıları, anlamları çekimleri ve dil müfredatının diğer kısımlarını ilgilendiren dilbilimsel sözlükler de hazırlanmıştır.

Buraya kadar yazılan eserlere morfolojik sözlükler ismi de verilmektedir. Morfolojik sözlükler kelimenin morfolojik yapısı esas alınarak hazırlanmıştır. Mesela mastarların oluşturduğu sözlükler ve ayrı isimlerin oluşturduğu kelimelerin sözlükleri ise başlı başına birer sözlük olarak eserleştirilmiştir.

1.2.1.2.6.1. MASTARLARLA İLGİLİ SÖZLÜKLER.

Nadir b. Şümeyl'de (204/816) Kur'an'ı Kerim de geçen mastarları inceleyen eser vermiştir. El Ferra'nın *el- Masadır fi'l- Kur'an* isimli eseri de Kur'an da ki mastarları inceleyen eserlerdendir.

Ebu Cafer Ahmed b. Ali el-Beyhaki' (544/1162) nin *Tacu'l- Masadır* adında mastarlarla ilgili müstakil bir eseri de vardır. Mastarlarla ilgili başlı başına eserler olduğu gibi diğer eserler içerisinde farklı kısımlarda mastarlardan bahsedenleri de bulunmaktadır.

1.2.1.2.6.2. FİİLERLE İLGİLİ SÖZLÜKLER.

Arapça'nın yapısı gereği filler çekimlenen ve çekimlenemeyen olarak birbirinden ayrılır. Çekimlenen filler ise belli kural ve kalıplar kapsamında

⁸⁷ Suyuti, *el- Müzhir* II, 92...

⁸⁸ Suyuti, *el- Müzhir*, II, s. 81.

⁸⁹ Arslan, "Askeri Ebu Hilal" *DİA*, İstanbul. 1991, III. s. 489- 490.

çekimlenirler. Bazı dilcilerde fiil kalıpları ile ilgili kelimeleri derleyerek bunları bir araya getirmişlerdir. Oluşturulan bu eserler dilin yapısının ve edebiyatının öğrenilmesinde önemli yer etmişlerdir. Bu kalıplar Fe'ale, Ef'ale, Fealtü, Ef'altü gibi kalıplardır.

Bu konuya İbn Kuteybe “*Edebu'l- Kâtip*” isimli önemli eserinde yer vermiştir. İbnü's- Sıkkit *İslahu'l- Mantık* isimli eserinde fiillere değinmiştir. İbn Düreyd *Kitabu Ef'ale ve Faaltü* isimli eserini bu konuda yazmıştır. Yine Ebu'l – Berekat b. el- Enbari (577/1181) *Fealtü ve Ef'altü* isimli eserini bu konuya ayırmıştır.⁹⁰

1.2.1.2.6.3. İSİMLERLE İLGİLİ SÖZLÜKLER.

Bu konuda da Ebu Said el Asmai'nin *İştikaku'l- Esma* isimli eseri Arapların kullandığı 130 kadar ismin anlamlarını açıklamış ve bazı isimlerin türediği köklerden de bahsetmiştir. Bu kitap Ramazan Abdu'ttevvab ve Salahaddin Hadi tarafından 1980 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

İbn Düreyd'in *el-İştikak* isimli eseri de başlı başına isimlerle ilgili bir sözlük olmasa da kelimelerin türediği köklerle ilgili kısmı itibari ile isimlerle ilgili sözlüklerden sayılabilir. Peygamberlerin isimlerinden, Peygamberlerin atalarının isimlerinden türev ve anlamları ile bahseden eser bir yönden de neseb kitabı sayılır. İlk kez Wüstenfeld tarafından Gottngen'de neşredilen eser Abdusselam Harun tarafından tahkik edilerek 1958 de kahire de yayınlanmıştır.⁹¹

1.2.1.2.6.4. DİLİN GENEL YAPISI İLE İLGİLİ SÖZLÜKLER.

Arapça'nın Müzekker ve Müennes kelimelerinden Fiil kalıplarından maksur ve memdud isimlerine kadar dilin genel yapısını ilgilendiren sözlüklerdir.

⁹⁰ Kılıç, “*Enbari Kemalüddin*” , *DİA*, İstanbul, 1995, XI, s. 172.

⁹¹ Karaarslan, “*İbn Düreyd*”, *DİA*, XIX, s.418.

Çüngenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*,160.

Fiil kalıpları ile ilgili yazılan ilk eser olarak Ebu Bişr el-Yeman el-Bendenici'nin (284/898) *et-Takfiye* isimli eseri bilinmektedir. Bu eserde fiiller sadece son harf sırasına göre tertiplenmiştir.

Yine İshak b. İbrahim el-Farabi'nin *Divanu'l-Edep* isimli eseri de fiilleri kalıplarına göre incelemiş fiil ve isimler bap ve fasıllar halinde düzenlenmiştir.

Fiiller önce salim, mudaaf, misal, ecvef, nakıs ve mehmuz şeklinde tasnif edilmiştir. Daha sonra da isim ve fiiller olarak bölümlenmiştir. Her bölümde önce isimler alt kalıplara ayrılmış ardından da fiiller sülasi, rübai, mücerret ve mezitleri itibari ile kalıplara ayrılarak maddelenmişlerdir. Çok kullanışlı olmayan bu eser sarf bilgisi yönünden önemli sayılır. Eser Ahmet Muhtar Ömer tarafından tahkik edilerek Kahire'de (1974/1978) yılında neşredilmiştir.⁹²

1.2.1.2.6.5. MÜZEKKER VE MÜENNES KELİMELERLE İLGİLİ SÖZLÜKLER

Arap dilinin yapısında bulunan erillik dişilik takılarının kelimelere yaptıkları etkileri ortaya koyan eserlerdir. Bu konuda Ebu Zekeriya Yahya b. Ziyad el-Ferra *el-Müzeeker ve'l-Müennes* isimli eserinde isim ile sıfat ve fail ile fiilin birbiri ile sayı ve cins bakımından her türlü uyumundan bahsetmiş. Ve yazar bu eserde müzekker ve müennesliğin bu uyuma getirdiği zorlukları ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Eser Ramazan Abduettevab tarafından 1975 tarihinde Kahire'de yayınlanmıştır.

1.2.1.2.6.6. MAKSUR VE MEMDUD'LA İLGİLİ SÖZLÜKLER

Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-Ferra'nın *el-Maksur ve'l-Memdud* isimli bir eseri vardır. Müellif bu eserde son harfi Elif'i Maksure ve Elif'i Memdude olan kelimeleri derlemiştir.

⁹² Karaarslan, "*Farabi İshak b.İbrahim*" *DİA*, İstanbul, 1995, XII, s. 163.

Kitap Abdulaziz el-Meymeni tarafından 1967 tarihinde Kahire’de neşredilmiştir. Macit ez- Zehebi tarafından da 1983 tarihinde yine Kahire’de yayınlanmıştır.⁹³

İbn-i Düreyd’in de Maksur ve Memdud lafızlarla ilgili *el Maksur ve'l Memdud* isimli bir eseri vardır. Manzum tarzda yazılan eserin her beytinde yazar en az bir tane olmak üzere pek çok maksur ve memdud ismi toplamıştır.⁹⁴

1.2.1.2.6.7. İLMİ TERİMLERİ İÇEREN SÖZLÜKLER

Herhangi bir dilde kullanılan kelimeler o dilin yapısına ve kullanım yerine göre anlamlar ifade ederler. Kelimelerin asıl anlamlarına kullanım yerine göre çeşitli yan, mecaz ve terim anlamlar yüklenmektedir. Yani Kelime ve lafızlar kullanıldıkları ilim dalına göre farklı anlamlar ifade ederler. Kelimelerin kazandığı bu anlam sözlük dilinde genel olarak terim diye nitelendirilir. İşte bu terimleri bir araya toplayan çalışma ve sözlükler de bulunmaktadır.

Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Habib el-Harizmi’nin (387/997) *Mefatihul Ulum* adlı eseri çeşitli ilim dallarındaki terimleri açıklamaktadır.

Kendi dönemindeki ilimleri, ilimlerin tarzını belirten bu eser o döneme ait ilimlerle ilgili teknik terimleri de okuyucuya sunmaktadır. Eser dini ilimlerin yanı sıra Arapça ile ilgili ilimleri ele alan birinci bölüm ile yabancı ilimler adı altındaki diğer milletlerden alınmış ilimlerdeki terimleri de ele alan ikinci bölümden oluşur.

İlk bölüm fıkıh, kelim, nahiv, kitabet, şiir, aruz ve tarih olmak üzere altı baptan oluşmaktadır. İkinci bölüm ise Felsefe, Matematik, Fizik, Metafizik, ev yönetimi ve siyasal yönetim gibi konulardan oluşmaktadır. Eser ilk olarak G.Van Vloten tarafından Londra’da (1968) tarihinde ve daha sonra ise 1923 de

⁹³ Tüccar, “*el-Ferra*” *DİA*, İstanbul, 1995, XII. s. 407.

⁹⁴ Karaarslan “*İbn düreyd*”, XIX. s. 418.

Kahire’de yayınlanmıştır. 1989 Yılında ise İbrahim el- Ebyari tarafından Beyrut’ta yayınlanmıştır.

Es-Seyid Şerif Ali b. Muhammed el – Cürcani’nin (816/1413) telif ettiği *et Ta’rifat* isimli eseri de birçok ilim dalında kullanılan terimleri açıklamıştır. Her harf bir bap olmak üzere 28 baptan oluşmuş olan kitapta her harfle başlayan terim o bapta açıklanmıştır⁹⁵

Muhammed Âla b. Ali et- Tahanevi’nin *Keşşafu Istılahatil Fünun* isimli eseri de bir çok ilim dalında kullanılan terimleri açıklamaktadır. Kitap ilim dallarının her birini ayrı başlıkta incelemektedir. Ele aldığı terimleri de ilim dalı başlığında incelemektedir. Ana dili ve edebiyatı ile ilgili terimleri, şer’i ilimlerle ilgili terimleri ve akli ilimler adı altında topladığı ilimlerle ilgili terimleri ayrı ayrı ele almıştır. 3045 terimin açıklandığı eser son harf sistemine göre fasıllara ayrılarak hazırlanmıştır. Terimler ayrıca Arapça ve Farsça olarak iki kategoriye ayrılmıştır. Kitap ilk olarak 1278/1862 de Kalkatü’de iki cilt halinde yayınlanmıştır. Daha sonra pek çok kez tahkik edilerek neşredilmiştir.

Ebu’l-Beka Eyyüb b. Musa el-Hüseyni el-Kefevi (1094/1583) nin *el-Külliyat* isimli eseri de Kur’an ve hadisler başta olmak üzere İslâmi ilimlerde kullanılan terimleri açıklamıştır. Çok geniş ve kapsamlı bir eser olan *el-Külliyat* otuz bir fasıladan oluşmuştur. Kitap ilk harf esasına dayalı alfabetik bir sırayla tertip edilen bir eserdir. Kitabın sonunda ise kök harflere göre düzenlenen ve bu kökten türeyen terimleri bulunduran bir fihrist bulunmaktadır. Bu fihrist aranan terimin bulunmasını da kolaylaştırmaktadır. Kitapta ayrıca, Terimlerin gramer, felsefe, mantık, tefsir, hadis gibi ilimlerde ifade ettikleri anlamlar üzerinde de durulmuştur. Kitap 1255 ve 1282 yılların da Bulak’ta neşredilmiştir.1278 ve 1286 tarihinde İstanbul’da da neşredilmiştir. 1284 ve 1286 yıllarında ise Tahranda çeşitli baskıları yapılan kitap Adnan Derviş ve Muhammed el-Mısrî tarafından tahkik edilerek Dımeşk’te (Şam) 1975–1976–1981–1982 yıllarında basılmıştır. Eser daha sonra ise 1992–1993 yıllarında Beyrut’ta basılmıştır.

⁹⁵ Sadrettin Gümüş, *Seyit Şerif el-Cürcani ve Arap Dilindeki Yeri*, s.125.

1.2.1.2.6.8. DEYİM VE ATASÖZÜ SÖZLÜKLERİ

Sözcüklerin asıl anlamlarından ayrı bir anlam için bir araya gelerek halk dilindeki söylenişinin kalıplaşması ile oluşan ifadelere deyim denilir. Deyimlerin en büyük özelliği az sözle çok şey ifade edebilmeleridir. Bir dilin zenginliğini ve gücünü gösteren malzemedir deyimler. Ve aynı zamanda toplumun sosyal ve kültürel yapısını anlatan geçmişinden getirdiği birikimini yansıtan izleri taşıyan kalıp ifadeleridir. Deyimlerdeki ifadelerin kalıpları kendi içerisine hiçbir kelimeyi kabul etmezler.

Atasözü ise yine toplumlara kültürü ile mal olmuş ve tarihi süreçte süre gelmiş olan özlü sözlerdir. Atasözleri de kalıplaşmıştır ve dillerin renk ve zenginlik kaynağı olmuştur.

Deyim kavramı Arapça da ıstılah ve ta'bir kelimesi ile ifadelendirilir. Arap dilinden de birçok deyim ve atasözü bulunmaktadır. Atasözleri için ise Arapçada "mesel" ve "emsal" tabirleri kullanılır.

Arapça da söyleyeni beli olan sözlere "gerçek atasözü" söyleyeni beli olmayan atasözlerine ise "farazi atasözü" denilir. Yine hayvan, bitki gibi varlıkların konuşturulması sonucu ortaya çıkan sözlere de aynı şekilde farazi atasözleri denilir.⁹⁶

Deyimler ve Atasözlerinin bir kısmı farklı dillerde de olsa aynı anlamda kullanılmaktadır. Bunlara biraz değinildikten sonra bu alanda verilen eserler kısaca anlatılacaktır.

Türkçe'de birçok deyim Arapça'daki karşılığı da aynı anlamdadır. Her ikisi farklı dilde de kullanılmış olsalar. Kelime karşılıkları yerine konulduğunda aynı anlamı ifade ederler. Bunlardan bir tanesi Türkçe'deki "Kızım sana söylüyorum gelinim sen anla" şeklindeki deyimdir.

Yine Türkçe deki "Çivi çivi söker" Atasözünün benzeri Arapçadaki "Demir demirle yarılr" sözüdür. İşte bu şekilde bir dilde bulunan Deyim ve Atasözleri diğer dillerde de aynı veya az farklı şekilde kullanılmaktadır. İşte bu

⁹⁶ Küçükcalay, *Kur'an Dili Arapça*, s, 327- 328.

noktadaki ayrıntıları ele alan bazı dil âlimleri insanların bu özlü sözleri anlayabilmeleri için duydukları ihtiyacı karşılayacak eserler vermişlerdir.

Bunlardan Ebu'l-Feyd el-Müerric es-Sedûsi'nin *Kitâb'ul-Emsal* isimli eseri 104 tane meseli ele alır. Atasözlerinin yanında dilbilgisine de yer veren eserde pek çok ta şiir bulunmaktadır.

Eser Muhammed ed-Dabib tarafından 1970 tarihinde Riyad'da yayımlanmıştır. Kitap 1971 yılında ise Ramazan Abduettevab tarafından Kahire de yayımlanmıştır.⁹⁷

Ebu Zeyd el-Ensari'nin Kitabı'l Emsal isimli eseri de Atasözlerini ihtiva eden bir kitaptır. Eser Bağdat ta *el- mevrîd* dergisinin 1986 XV/II sayısının 77-79. sayfalarında yayımlanmıştır.⁹⁸

Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbi' (170/786) nin *Kitabul Emsali*'de eskiden beri gelen bir Atasözü kitabıdır. Cahiliyye dönemi şiirleri, savaşları ve kabileleri ile ilgili sözler içeren kitapta 170 Atasözü bulunmaktadır.

Eser 1300 tarihinde İstanbul da 1327 de ise Kahire de neşredilmiştir.⁹⁹

Ebu Ubyed Kasım b. Selamın Atasözü ve deyimlerle ilgili olarak yazdığı *Kitabul Emsal*'i de önemli bir eserdir. Halk içinde yaygın kullanımı ile Atasözü haline gelen on yedi tane hadisi öncelikle açıklamış da sonra ele aldığı b. üç yüz seksen altı sözü ise belirlediği bölüm ve baplarda incelemiştir.¹⁰⁰ Eserin ne kadar önemli olduğu hakkında yapılan şerh ve ilave çalışmalarından da anlaşılmaktadır.

Kitap 1980 yılında Mekke'de Abdumelik Katamış tarafından yayımlanmıştır.¹⁰¹

Mufaddal b. Seleme'nin (290/902) yazmış olduğu *Kitabu'l-Fahr* isimli eseri beş yüz yirmi bir meseli ihtiva etmektedir. Bu eseri Storey 1915 yılında

⁹⁷ Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar* 116.

⁹⁸ Elmalı "Ebû Zeyd el-Ensârî", *DİA* X, s.270.

Çöğenli-Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar* 116.

¹⁰⁰ Fuat Sezgin, *GAS*, VII, s. 83- 84.

¹⁰¹ Tüccar, "Ebu Ubeyd Kasım" *DİA*, İstanbul 1994, X, s. 245.

Kahire’de basmış olup, Abdulalim et-Tahavi ise 1960 tarihinde yine Kahire’de yayınlanmıştır.

Ebu Hilal el – Askerinin *Cemheretu’l-Emsali* mesel alanındaki te’lif edilen en geniş kapsamlı eserlerden biri olup 29 bölümden oluşur. Eserde yaklaşık üç bin mesel bulunmakta ancak tamamı açıklanmamaktadır. Kitapta sadece bin dokuz yüz yetmiş iki mesel açıklanmıştır. Kitap ayrıca ele aldığı konularla ilgili içtihatlarla getirmiştir.

Eser Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim ve Abdulmecid Katamiş tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde 1964 yılında Kahire’de neşredilmiştir.¹⁰²

Ebu bekr İbnül Embari’nin *ez – Zahir fi Meani Kelimati’n-Nas* isimli eserinde 834 meselin ele alındığı ve halk dilinden gelme tutarlı kullanılan mesellere değinildiği bir eserdir. Eser iki cilt olarak Hatim Salih Damin tarafından neşredilmiştir.

Ebu Mensur es – Sa’libi’nin (430/1038) *Simaru’l-Kulub* adlı eseri de Araplarca yaygın kullanılan Atasözü ve deyimler içeren bir kitaptır. Bu kitapta ayrıca melek, cin ve şeytan ile ilgili konulara da yer verilmiş ve ayrıca bu konularla ilgili istişhatlar da getirilmiştir. Eser 1326/1908 tarihin de Kahire’de neşredilmiştir.¹⁰³

Ebu’l Fadl Ahmed bin el-Meydanî’nin (518/1124) *Mecmau’l-Emsal* isimli kitabı da mesellerle ilgili önemli kaynaklardandır. Otuz bölümden oluşan eser, baştan yirmi dokuzuncu bölüme kadar cahiliyye ve İslami dönem mesellerini ele alır. Otuzuncu bölümde ise Hz. Peygamberin, dört halifenin ve bazı sahabelerin sözlerine yer verir.

Çok kapsamlı bir eser olan *Mecma’ul-Emsal*’de 6000 tane mesel zikredilmiştir. Çeşitli baskıları da bulunan *Mecma’ul Emsal* ilk olarak Muhammed Muhyiddin Abdulhamit tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde

¹⁰² Çöğenli – Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 118- 119.

¹⁰³ Çöğenli – Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 119.

neşredilmiştir. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim tarafından da ayrıca tahkik edilerek 1978 yılında Kahire'de neşredilmiştir.¹⁰⁴

Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer ez- Zemaşeri'nin (538/1144) *el- Mustaksa fi Emsali'l-Arab* isimli eseri mesel konusunda günümüze ulaşan eserlerdendir. Eser her harfe bir bölüm şeklinde bölümlenerek yirmisekiz bölümden oluşmuştur. Alfabetik sistemde yazılan meseller çoğu zaman söyleniş sebebi ve kaynağı ile ele alınmıştır. Ayrıca eser İstişhada da önem verilerek hazırlanmıştır.

1.1.3. ARAP SÖZLÜKÇÜLÜĞÜNDE USUL VE SÖZLÜK EKOLLERİ

Arap sözlükçülüğünde sözlük yazma temelde iki esas üzerine kurulmuştur. Bazı sözlükçüler kelimenin anlamından yola çıkarak kelimeye ulaşmışlardır. Bazıları da kelimedden hareket ederek kelimenin anlamına ulaşmışlardır.

İşte bu meyanda sözlük yazma konusunda birçok ekol oluşmuştur. Bu ekoller ise genel olarak kelimelerin harflerinin sıralanması ve sıralama şekillerine göre oluşmuşlardır.

Sözlükçülükte oluşan ekollere baktığımızda Kalbetme Ekolü, Konulara göre Tasnif Ekolü, Kafiye Ekolü ve Alfabetik Ekol olmak üzere temel olarak dört ekolden oluştuğu görülmektedir. Bu ekollere kısaca değinilecek olursa

1.1.3.1. KALBETME EKOLÜ

Arap dilinde yapılan en eski sözlükçülük çalışmalarının biri olarak kabul edilir. Bu ekolün başlangıcı Halil b. Ahmed'e dayandırılır.¹⁰⁵

Halil b. Ahmed *Kitab'ul Ayn* isimli sözlüğünde kelimelerin kök harflerindeki ünsüz harfleri esas almış ve sözlüğün ilk kelimesini de “ayn” sesi ile başlatmıştır. Ayrıca bu sözlüğün bir diğer özelliği de ele alınan kelimenin

¹⁰⁴ Çöğenli – Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 121.

¹⁰⁵ Nassar, *el- Mu'cem*, I. s.174- 243.

anlamı verildikten sonra kelimenin ihtiva ettiği harflerin yerleri değiştirilerek oluşan yeni kelimelerinde anlamları açıklanmıştır.

Bu türde birçok sözlük yazılmıştır. Mesela; İbn. Side'nin "*el- Muhkem*", Ezheri' nin "*et-tehzib*" ve Ebi Ali el-Kali' nin *el- Bari* isimli eserleri sayılabilir.¹⁰⁶

1.1.3.2. KONULARA GÖRE TASNİF EKOLÜ

Kalbetme Ekolü ile Kafiye Ekolü arasında oluşmuş olan bu ekol de; çeşitli konulara dair kelimelerin derlenerek ihtiva ettikleri konulara göre isimlendirilen müstakil sözlükleri oluşturan yöntemdir.

Adından da anlaşılacağı üzere bu ekolde diğer ekollerden farklı olarak üzerinde durulan en önemli özellik konuların temel alınarak maddeleme ve tertibin konulara göre yapılmasıdır. Buna göre kelimeler harf sırası ve harf özellikleri yerine hangi konu ile ilgili oldukları önemlidir ve sözlük tertibi de buna göre yapılır.

Arap leksikografisinde konu tertibi ile ilgili ilk sözlüğü Ebu Ubeyd "*el-Garibu'l-Musannaʿ*" isimli çalışması ile yapmıştır.

İbn-i Side'nin de yiyecek, giyecek, eşya, silah v.b. konuları ele alan "*el-Muhassas*" isimli eseri de bu ekole uygun yazılan sözlüklerden sayılabilir.

1.1.3.3. KAFİYE EKOLÜ

Bu Ekolün Kafiye ismi ile isimlendirilmesi şiihlere kafiye bulma kolaylığı sağlayan kelimenin son harfi esassına dayalı sözlükler oluşturması dolayısıyladır.

Bu ekol sözlük hazırlama da farklı bir sistem uygulamaktadır. Bu sistemin başlıca yöntemi kelimelerin 'bab' denilen son harfine göre tertiplenmesidir. Böyle hazırlanan bir sözlükte çalışma yapan kişinin de aradığı kelimeyi son harfe bakarak bulması gerekmektedir.

¹⁰⁶ Civelek, *Dil Bilime Giriş*,314.

Sözlükten faydalanmayı biraz daha kolaylaştıran bu yöntemin öncüsü *Kitabu't Takfiye* isimli lügatin yazarı Ebu Bişr el- Yeman El Bendenici'dir. (ö.284–897) ¹⁰⁷

Bu sistemde yazılan sözlüklere ayrıca Firuzabadi'nin *el- Kamusu'l-Muhit* isimli eseri ve Zebidi'nin *Tacu'l-Arus* isimli eseri sayılabilir. ¹⁰⁸

1.1.3.4. ALFABETİK EKOL

Adından da anlaşılacağı üzere içeriği alfabetik olarak düzenlenen sözlükler bu ekolün metotları ile hazırlanmışlardır. Bu yöntemde kelimelerin kök harflerinden birincisinden başlayarak sırayla maddeleme yapılmıştır. Günümüzde de en yaygın şekilde kullanılan ve tercih edilen yöntem budur. ¹⁰⁹

Bu ekoldeki sözlüklerin çoğu kelimenin ilk harfini esas alarak sözlüğü oluşturmuştur. Ancak bazı sözlükler bu kapsamı daha da genişleterek kelimenin birinci harfinin yanında ikinci harfini ve hatta üçüncü harfini alfabetik bir şekilde tertipte esas almışlardır.

Bu metot sayesinde araştırma yapan kişiler aradıkları kelimeyi çok kolay bir şekilde bulma rahatlığına ulaşmışlardır. Bu da bu yöntemin sözlükçülükte ihtiyaç duyulan bir boşluğu doldurduğunun bir göstergesi olmaktadır.

Bu alanda ilk tertip edilen sözlük Ebu Amr eş-Şeybani'nin *Kitabu'l-Cim* adlı eseridir. Yine bu alanda İbn. Düreyd' in *el-Cemhere* isimli eseri ile Ebu Meali Muhammed b. Temim el-Bermeki' nin (372/431) *el- Muntehab fi'l-Luğa* isimli eseri ve Muhammed b.Ebibekr b. Abdulkadir er-Razi'nin *Muhtasaru's-Sıhah'ı* Sayılabilir.

1.1.4. SÖZLÜK HAZIRLAMA

Sözlüklerin insan hayatındaki yeri ve önemi artıkça sözlüklerin hazırlanmasında kullanılan teknik yöntemlerde önem kazanmıştır. Bu önem bu

¹⁰⁷ İbnu'n Nedim, *el-Fihrist*, 82,

¹⁰⁸ Şidyak, *el-Casus*, s.26

¹⁰⁹ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III, s. 79.

alanda ilerleme ve gelişmeyi de birlikte getirmiştir. Bu gelişmeyi modern bir yapı izlemiştir. Sözlükbilimi ile ilgilenen ilim adamları da böyle bir sözlüğün nasıl olması gerektiğinden bahsetmişlerdir. Bir sözlüğün daha iyi ve faydalı olması için taşıması gereken özellikler ve iyi bir sözlüğün nasıl hazırlanması gereğinden bahsedildiğinde şu sonuçlara ulaşılabilir.

Modern Sözlüklerin Taşdığı özellikler.

Batılıların sözlükbilim ile ilgili yapmış oldukları çalışmalardan ve hazırlamış oldukları sözlüklerden 20. yüzyılda Arap âlemindeki dil âlimleri de yararlanmışlardır. Bu faydalanım sonucunda Arap dünyasında da modern sözlükler hazırlanmıştır.

Bu şekilde hazırlanan modern bir sözlüğe değinecek olursak; kitabın taşıması gereken özellikler kitabın kabından başlayıp içeriğinin tamamını kapsamaması gerekir. Sözlükler çok kullanılan ve sürekli el altında bulundurulacak eserler olduğundan ciltlerinin çok sağlam olması gerekir. Sözlükte kullanılan Kâğıt ta önemlidir. Sözlüğün muhtevasını oluşturan madde başlıklarının açık ve anlaşılabilirliği, aranan sözcüğe kolay ulaşım sağlaması, hazırlanış amacına uygun içeriğinin olması gibi sözlükte genel sözcüklerin bulunması, tanımların anlaşılır olması yine içeriğe göre kök bilgisi, hece bilgisi, deyim, atasözü, eş ve zıt anlamlıları içermesi de taşıması gereken önemli özelliklerdendir.

Sözlükler aynı zamanda kullandıkları dillerin kurallarını uygulamaya yardımcı birer dil kitabı da sayılırlar. Bu nedenle hazırlanırken bilhassa bu özellikleri dikkate alınmalıdır. Bunun yanında amaç ve içeriğe uygunluk yanında yaygın kullanımı olan kelimelerle zenginleştirilmelidir. Bunu yaparken de kullanımı yaygın olan gazete, dergi, roman, televizyon v.b. araçların yanında tarih, sanat, bilim ve teknoloji gibi araçları unutmamalıdır.

Modern sözlüklerin bir kısmı da açıkladığı kelime ile ilgili resim ve biçim açıklamasında bulunmaktadır.

2. NAZIM EFENDİ VE TERCÜMANU'LUGAT'I

2.1. NAZIM EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Üzerinde çalıştığımız eserin yazarı olarak bilinen Nazım Efendi hakkında çeşitli biyografi kaynaklarında araştırma yaptık.

İsmail Paşa *Hediyetü'l Arifin*'de¹¹⁰, Hayrettin ez-Zirikli'nin *el-A'lam*'nda,¹¹¹ Kâtip Çelebi'nin *Keşfu'z Zünun*'da¹¹² ve *Keşfu'z Zünun*'un zeyli mahiyetinde olan İsmail Başa el Bağdadi'nin *İzahu'l Meknun*'unda¹¹³ ve Yusuf İlyan Serkis'in *Mu'cemu'l Matbaatil Arabiyye*'sinde¹¹⁴ yapmış olduğumuz aramada Nazım Efendi, Nazım b. Mehmet ve Tercümanü'l -Lügat öğelerinden hiçbirine rastlamadık.

Bursalı Mehmet Tahir Efendi'nin *Osmanlı Müellifleri* isimli kitabına baktığımızda da yine Nazım Efendi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık.¹¹⁵ İbnü'l Emin ve Mahmut Kemal İnal hazırladığı *Son Hattatlar* ve *Son Asır Şairleri* kitaplarında da eserimizin müellifi hakkında herhangi bir bilgiye rastlamadık.

Yine Ömer Rıza Kehhale'nin *Mu'cemul Müellifin* isimli eserinde de Tercümanü' Lügat müellifi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık.¹¹⁶

Bu konuda. Araştırma yapan Hulusi Kılıç'ta Bursalı M. Tahir Efendi'nin Osmanlı Müellifleri isimli eserinden naklettiği ve Nazım Efendi

¹¹⁰ İsmail Paşa, *Hediyetü'l Arifin Esmaul Müellifin ve Asarul Musannifin*, I. II. İstanbul 1951.

¹¹¹ Zirikli, Hayruddin, *el-A'Îâm*, Beyrut 1984.

¹¹² Çelebi, Kâtip, *Keşfu'z Zünun*, I.II. İstanbul 1978

¹¹³ İsmail Başa el Bağdadi, *İzahu'l Meknun*, (tah. M. Şerafettin Yaltkaya, Rifat Bilge)M.E.B Yay. İstanbul. 1945-47.

¹¹⁴ Yusuf İlyan serkis, *Mu'cemu'l Matbaatil Arabiyye ve'l Muarraba* Kahire,1928.

¹¹⁵ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (Haz. A.Fikri Yavuz, İsmail Özen), Meral Yayınları, İstanbul 1975.

¹¹⁶ Ömer Rıza Kahhale, *Mu'cemul Müellifin* I. V. Müessesetü'r Risale Beyrut 1959.

hakkında Tahir Efendinin söylediği “Erbab-ı faziletten Nazım Efendi” şeklindeki ifadesinden başka bir bilgiye ulaşamadığını belirtmektedir.¹¹⁷

Ancak bizim bu biyografî kitaplarında müellife rastlamayışımızın en önemli nedeni müellif hakkında sözlüğün önsözünde geçen “Kalilul bida’ a Nazım bey Vasiye” ifadesinden başka bilgi olmayışıdır. Yine bu ifadeden pek eser yazmadığı ve pek tanınmış biri olmadığı anlaşılmaktadır. Önsözdeki “meclis-i mearif” ifadesi eserini milli eğitim bakanlığının izniyle yayınladığını göstermektedir. Ayrıca bu ifade müellifin Bakanlıkta görevli bir öğretmen olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir. Elimizde olan kesin bilgi ise eserin isminin *Tercümanü’l -Lügat* oluşudur. Eser 1287 yılında yazılmıştır.

2.2. TERCÜMANU’L-LUGAT’IN GENEL ÖZELLİKLERİ

Burada *Tercümanü’l-Lügat* hakkında yazılış tarihi ve üslubu hakkında genel bilgiler vermekle yetinecek, bunlarla ilgili örneklendirmeleri ilgili başlık altında yapacağız. Eser hakkındaki tespitlerimizi verdiğimiz örneklerle doğrulamaya çalışacağız.

Tercümanü’l-Lügat Nazım B. Mehmet tarafından hicri (1287) yılında yazılmıştır. Müellif, Arapça’dan Türkçe ve Farsça’ya Farsça’dan Türkçe ve Arapça’ya ve Türkçe’den de Arapça, Farsça ve Türkçe’ye tercüme yaparak sözlüğünü hazırlamıştır. Kelimelerin üç dildeki karşılıklarını vermeye çalışmıştır. Bu suretle, modern dilbilimde çok dilli sözlükler grubunda sayılan, üç dilli bir sözlük ortaya koymuştur.

Nazım b. Mehmet eserinde anlaşılır bir Türkçe kullanmıştır. Yazarın kullandığı dilden hem Arapçaya hem Türkçeye hem de Farsçaya hâkim biri olduğu anlaşılmaktadır.

Nazım Efendi kelime karşılıklarını verirken Türkçeyi temel dil kabul etmiştir. Kelime karşılıklarını Arapça ve Farsça açıklamanın yanı sıra, yer yer Türkçe açıklamalar da yapmıştır.

¹¹⁷ Kılıç, *Arap Lexciographie – Çalışmaları*, 63.

Eserde kelimelerin karşılıklarını açıklarken, kelimenin o dildeki kullanım şeklini gösterir bir ifade veya deymi kullanmakta ve "bu dilde böyle kullanılır" demektedir. Bu durum, yazarın örneklere dayalı bir açıklama yöntemini esas aldığını göstermektedir. Bu yöntemiyle yazar eserinin muhtevasını zenginleştirmekte ve esere ayrı bir önem katmaktadır.

Tercümanu'l-Lügat'ın yazıldığı dönemde birkaç dilin birbirine tercümesi tarzında yazılmış birçok sözlük bulunmaktadır. Nazım Efendi'nin bu sözlüğü usul ve yazım özellikleri bakımından döneminin diğer sözlükleriyle benzerlik göstermektedir. Bu sözlüklerin bir kısmı Farsça ve Arapça sözlüklerin Türkçeye tercümesi ile oluşan üç dili ihtiva eden sözlüklerdir. Bunlardan biri Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri'nin *Aksa'al-'Arab fi Tercemeti Mukadimeti'l-Edeb* adlı sözlüğünün İshak Hâce Ahmet Efendi tarafından yapılmış tercümesidir. Bir diğeri ise Kemaluddin Hubeyş b. İbrahim b. Muhammed'in *Kanunu'l Edeb fi Zabti kelimati'l-Areb* adlı Arapçadan Farsçaya olan sözlüğün Türkçe tercümesidir. Eser 1182/1768 yılında Müstakimzade Süleyman b. Saduddin tarafından tercüme edilmiştir. Bu şekilde o dönemde yazılan tercüme sözlüklere verilen örnekler çoğaltılabilir.¹¹⁸

Yine Bu dönemde Müntehab, Muhtasar ve Mürettep şeklinde de Arapça ve Farsçayı ele alan sözlükler hazırlanmıştır. Hatib Rüstem el-Mevlevi'nin *Vesiletü'l Mekasid ila Ahseni'l-Merasid* isimli eseri bu sözlüklerden biridir. Kemal paşazade şemsuddin Ahmed'in *Dekayıku'l-Hakayık*'ı Arapça Farsça yazılan sözlüklerdendir. Desisi Mehmed b. Mustafa b. Şeyh Lütfullah'ın *Tuhfetu's-Seniyye ile'l-Hazretil Haseniyye*'si de bu dönemde yazılmıştır. Derviş Siyahî Larendevi'nin *Lügati Müşkületü Ecza'sı* ve Hasan Şuuri'nin *Lisanu'l Acem*'i de yine bu dönemde yazılan üç dili ihtiva eden sözlüklerdendir. Bu dönemde *Tercümanü'l-Lügat*'ın en çok benzediği eser ise Mehmet Es'ad Efendi'nin *Lehçetü'l-Lügat* isimli Sözlüğüdür. Bu sözlük Nazım Efendinin sözlüğüne Arapça, Farsça ve Türkçeyi ele alışından tut

¹¹⁸ Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça- Türkçe Sözlükler*, s, 99, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.

kelimeleri işlemesine kadar benzer özellikler göstermektedir.¹¹⁹ *Tercümanü'l - Lügat* adeta *Lehçetü'l-Lügat*'ın muhtasarıdır. Buna Hulusi Kılıç ve Yusuf Öz'de işaret etmiştir.¹²⁰ Ancak bunu kanıtlar açık bir delil bulunmamaktadır. Nazım Efendinin sözlüğünün bundan farklı olan yönleri de vardır ki buna üstünlük olarak ta bakabiliriz. Kelimeleri ilk iki harflerine göre sıralaması ve Arapça-Farsça ve Türkçeyi beraber kullanmasıdır. Yukarıda saydığımız sözlükler genelde bir kaç dili aynı sayfada ele almışken *Tercümanü'l-Lügat* her üç dili kendine ait sütun içerisinde olacak şekilde ve aynı sayfa içinde işlemiştir.

Yazar her dil için ayrı bir bölüm ayırmıştır. Bu konu üzerinde hassasiyetle duran müellif kelimelerin sıralamasını, Arap alfabesine uygun olarak düzenlenmiştir. Kelimelerin imlası, her dilin kendi kurallarına uygun olarak yazılmıştır.

Nazım Efendi kelimeleri açıklarken Türkçe kelimelerin önce birinci anlamını sonra ikinci anlamını vermekte ve böylece kelimelerin bütün anlamlarını aktarmaya çalışmaktadır. Bu da yazarın kelimeyle ilgili bütün kullanımları aktarmaya çalıştığını göstermektedir. Mesela, "süpürge" kelimesini açıklarken bütün kullanımlara yer vermeye çalışmıştır: Süpürge'nin Arapça karşılığının *مِسْفَرَه, مَكْشَه, مِفْحه, شَارُوف, مِصْوَلَه*, kelimesi olduğunu *مِسْفَرَه, مَكْشَه, مِفْحه, شَارُوف, مِصْوَلَه* kelimeleriyle açıklamaktadır. *مِحْوَقَه* ve *عَسِيل* kelimelerini "aktarların ecza ve kokulu şeyleri süpürdükleri süpürge'dir" şeklinde açıkladıktan sonra "farisîsi" ifadesini kullanarak bu lafızların Farsça anlamlarına geçmekte ve bunlar için: "Çarub, çarû, hakrub, reştî, rişt" şeklindeki Farsça karşılıklarını vermektedir. Ayrıca eski süpürgeler için "gelgezu" kelimesinin kullanıldığını ifade etmektedir.¹²¹

Aşağıdaki "Ses bilgisi" başlığında çeşitli örneklerle genişçe açıkladığımız üzere, *Tercümanü'l-Lügat* sözlüğünde Nazım Efendi Arapça, Türkçe ve Farsçanın ses özelliklerini kendi döneminin özelliklerini yansıtacak

¹¹⁹ Öz, *age.* 100

¹²⁰ Kılıç, *Arap Lexciographie Çalışmaları* 63- 64 Öz, *age.* 100

¹²¹ Nazım b. Mehmet, *Tercümanü'l Lügat*, s. 238

şekilde kullanmıştır.

Arapçadaki kalın sesli harfleri aynen kullanmak suretiyle kalın okunması gereken kelimelerin kalın olmasını sağlamıştır. Bu kullanım şeklini bazen Türkçe bazen de Farsçada uygulayan yazar, bu dillerdeki ince sesli harfleri de kalın sesli olarak kullanmıştır.

2.2.1. DİL ÖZELLİKLERİ

Tercümanu'l-Lügat'ı Nazım Efendi Arapçadan Türkçe ve Farsçaya, Farsçadan Türkçe ve Arapçaya, Türkçeden de Arapça Farsça ve Türkçeye tercüme yapılarak hazırlamıştır. Her kelimenin üç dildeki karşılıkları verilmiştir.

Nazım b. Mehmet bu sözlükte kullandığı dil kendi dönemi için anlaşılır olmasına karşın günümüz Türkçesi için gayet derecede ağır ve zor sayılabilecek bir dildir. Yazarın eserde kullandığı dilden hem Arapçaya hem Türkçeye hem de Farsçaya hâkim olduğu anlaşılmaktadır Türkçeyi sözlükte ağırlıklı kullanmıştır. Ancak açıklama bölümünde Türkçe kullanan yazarın dilinin bazen Farsçaya bazen de Arapçaya kaydığı da görülmektedir. Açıklama içerisinde Türkçe kelime kullanması gerekirken Arapça kelime kullanması eleştirilebilecek bir husustur ve yazarın Arapça etkisinden kurtulamadığını göstermektedir. Mesela, “gerekir” kelimesini kullanacağı yerlerin birçoğunda “la buddur” kelimesini, yani bu kelimenin Arapça olan karşılığını kullanmıştır.¹²²

Nazım Efendi kelime karşılıklarını verirken Türkçe’yi temel almakla birlikte, eserin tertibi ile maddelerin açıklanma satırlarında ise Arapçayı temel dil olarak kullanmıştır. Bunu yaparken de kendince gerekli açıklamaları yapmıştır. Örneğin, Arapça olarak bir kelimenin karşılığını verirken “arabisi” Farsça olarak bir kelimenin karşılığını verirken ise “farisisi” ibaresini kullanarak ifade ettiği kelimenin hangi dile ait olduğunu belirtmiştir.¹²³

¹²² Nazım b. Mehmet, *Tercümanu'l-Lügat*, s. 2- 3

¹²³ Nazım b. Mehmet, *Tercümanu'l- Lügat*, s. 7: ayrıca daha çok örnek için sözlüğe bk.

Eserde şiirlerden ve atasözlerinden alınma şahit beyit dediğimiz açıklama beyitleri bulunmamaktadır. Ancak yazar kelimeleri açıklarken bu kelimenin o dildeki kullanım şeklini gösterir örnek bir ifade veya deyim kullanmıştır. Bu da bu kelimenin okuyucunun zihnine yerleşmesini sağlayan olumlu bir yöntem olarak kabul edilebilir.

2.2.2. İMLA ÖZELLİKLERİ

Nazım Efendinin sözlüğünün imlası tamamen kendi döneminin imla özelliklerini taşımaktadır.

Tercümanu'l-Lügat'in yazıldığı dönemde birkaç dilin birbirine tercümesi tarzında yazılmış birçok eser bulunmaktadır. Bu sözlükte bulunan yazım özelliklerini diğer sözlüklerde de bulmak mümkündür.. Yazılıştaki kelimeler her dilde yazılması gerektiği gibi yazılmıştır. Harfler ve uzatma işaretleri yerli yerince yerleştirilmiştir. Ayrıca Arapça kelimeler yazılırken harekeleme işlemi de çoğunlukla yapılarak okunuş kolaylığı sağlanmıştır. تَكْوِيرُ - تَكْفُنُ تَلَاْفِي - şeklinde harekeleme yapılmıştır.¹²⁴

Harfler Arapça- Türkçe ve Farsçada kullanıldıkları şekilde yazılmıştır. Mesela (p) harfini yazarken Arapçadaki (ب) b harfinin altına üç nokta konulmuş (ç) harfini yazarken Arapçadaki (ج) cim harfinin altına üç nokta (g) harfini yazarken de Arapçadaki (ك) kef harfinin üzerine üç nokta veya hareke konulmuştur. Bu aynı zamanda Osmanlıcadaki imla şeklidir. Farsça kelimelerde de aynı şekilde Arapçada olmayan harfler için farklı yazımlar aynen bu sözlükte de uygulanmıştır.

Kelimelerin yazımı tamamen Arap alfabesine göre düzenlenmiştir. Ayrıca kelimeler yazılırken birinci harfin yanında ikinci harflerde dikkate alınarak sıralanmıştır. Bu sıralama aranan kelimenin çok daha rahat bir şekilde bulunmasına da yardımcı olmuştur. Ancak sayfanın tablo şeklinde sütunlara ayrılması sonucu sayfa değiştikten sonra takip edilen dilin sütunun dikkat edilmediği durumlarda kaybedilebilmesi de bir dezavantaj sayılabilir.

¹²⁴ Nazım b. Mehmet, *Tercümanu'l- Lügat*, s. 260- 261

Nazım Efendi sözlükte sıraladığı kelimeleri ait oldukları dilin sütununa yerleştirirken, diğer dilde de aynı şekilde kullanılan kelimeye gelindiğinde bunu ifade anlamında o kelimeyi parantez içerisine almıştır. Mesela, Farsça “Ağıl” kelimesini yazarken bunun Türkçede de aynı şekilde kullanımından dolayı kelimeyi parantez içerisine alarak yazmıştır.¹²⁵

Kelimelerin karşılığını yazarken eğer yazılan kelime diğer dilde de aynı şekilde kullanılıyorsa bu, yanına üç nokta konularak belirtmiştir. Bu küçük ayrıntı aslında sözlüğe içerik zenginliği katmıştır. Türkçe kelimelerin karşılığını verirken kelimenin birinci anlamından sonra ikinci anlama geçerken de noktalarla yapılmış küçük bir çiçek şekli konulmuştur. Bu da kelime anlamlarını okurken farklı anlama geçildiğinin daha rahat anlaşılmasını sağlamıştır. Nazım Efendi günümüz Türkçesinde ses değişikliklerine uğrayan kelimeleri o dönemdeki kullanıldığı şekli ile yazmıştır. Bütün kelimeler burada çok yer tutacağından örnek olabilecek bazı kelimelerin verilmesi yeterli olacaktır.

Örneğin: “ağustos” kelimesi “ağustos”, “eğri” kelimesi “Egri”, “el değirmeni” kelimesi “el degirmeni” “eğilmek” kelimesi “egilmek” şeklinde yazılmıştır. Şahıs zamirlerinden “ona” kelimesi “ana”, zarflardan “ansızın” kelimesi “ansızdan” şeklinde yazılmıştır. Masdar olan “aldatmak” kelimesi “aldamak” şeklinde, “te” harfi kaldırılarak yazılmıştır. “alıkoymak” kelimesi “alıkomak”, “ederler” “iderler” şeklinde yazılmıştır. “kardeş” kelimesi “karındaş” şeklinde “ambar” kelimesi “anbar” şeklinde “iyilik” kelimesi “eyilik” şeklinde yazılmıştır. “ahududu” kelimesi “ayududu” şeklinde “itivermek” kelimesi “itüvermek” şeklinde “erişmek” kelimesi “irişmek” şeklinde “öğle” kelimesi “öyle” şeklinde yazılmıştır. Gün isimlerinden “perşembe” kelimesi “perşenbe” şeklinde “günü” kelimesi “güni” şeklinde “pahalı” kelimesi “bahalı” şeklinde yazılmıştır. Aynı şekilde “çarşı” kelimesi “çarşu” şeklinde “tutmak” fiili ise “dutmak” şeklinde ifade edilmişlerdir. Bütün bu yazım şekilleri kendi dönemini ve o dönemin yazım ve kullanımını tamamıyla yansıtmaktadır.

¹²⁵ Nazım b. Mehmet *age.* s. 22.

2.2.3. SES BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Tercümanu'l-Lügat sözlüğünde Nazım Efendi Arapça, Türkçe ve Farsçanın ses özelliklerini kendi döneminin özelliklerini yansıtacak şekilde kullanmıştır.

Arapçada bulunan ve kalın ses veren harfleri aynen kullanmış bu da kelimelerin kalın okunmasının gerektiği yerlerde kalın olmasını sağlamıştır. Bu kullanım şeklini bazen Türkçe ve Farsçada da uygulayan yazar bu dillerde bazen ince kullanılması gereken harfleri kalın sesli kullanmıştır.

Sözlükte Türkçe kelimelerin maddeleri yazılırken ilk harfler sırayla önce, A ve E sesi ile başlayan kelimeleri alarak sıralanmış, akabinde “i / esere ” sesi ile başlayanlar en sonda ise O,Ö,U,Ü sesini veren kelimeler ele alınarak sıralanmıştır. Bu şekildeki sıralama aslında Osmanlıcanın yapısı gereği ortaya çıkmıştır. Müellif bu sıralamaya her sayfa başında diller ve harfler için ayırmış olduğu satırda değinmiştir. Örneğin; Arapça harfleri yazarken “Babu’l- Elif Mine’l-Arabiyye”¹²⁶ şeklinde bir açıklama satırı yazarken, Farsça açıklamalarda “Babu’l Elif Minel Farisiyye”¹²⁷ şeklinde ifade kullanmaktadır. Yine Türkçe kelimeler de fethalı elif harfi anlamında, “Babul-Elif’i Meftuha Mine’t-Türkiyye”¹²⁸ şeklinde bir açıklama satırı yazmıştır. Veya kesralı elif harfi anlamında, “Faslu’l-Elif-i Meksura Mine’t- Türkiyye”¹²⁹ şeklinde bir açıklama satırı yazmıştır. Veya örteli elif harfi anlamında, “Babu’l-Elifi Madmume Mine’t-Türkiyye”¹³⁰ şeklinde ilk sesin harekesine göre sıralamış ve ona göre açıklamıştır.

Yine Farsçadaki harflerin ses ve imla özellikleri de bu tarzdadır. Mesela noktasız (ح ve ج) gibi harfler için muhmele¹³¹ noktalı (ح) harfi gibi birçok harf için ise mu’ceme şeklinde açıklama yapılmıştır.¹³²

¹²⁶ Nazım b. Mehmet, *age*, s. 2.

¹²⁷ Nazım b. Mehmet, *age*. 2.

¹²⁸ Nazım b. Mehmet, *age*. 2.

¹²⁹ Nazım b. Mehmet, *age*. 44.

¹³⁰ Nazım b. Mehmet, *age*. 60.

¹³¹ Nazım b. Mehmet, *age*. 386-

¹³² Nazım b. Mehmet, *age*. 238

Kelimeleri Arapçadaki çoğul kullanımları ile birlikte vermiştir. Mesela “helva” kelimesini açıklarken kelimenin kökünün Arapçadan geldiğini ve çoğul ifadesinin “helavi” olduğunu belirtmiştir.¹³³ Ayrıca kelimelerin cümle içersinde kullanımları ile ilgili olarak “bu kelime “علي” ile kullanılır veya “ب” ile kullanılır” şeklinde hangi harfi cerle kullanıldığı konusunda açıklama da yapmıştır.¹³⁴

Nazım Efendi tam olarak şahit beyit sayılmasalar dahi kelimeleri dillerdeki kullanım tarzlarından örnekler vererek açıklamıştır. Örneğin; “deve” kelimesini izah ederken ihtiyaçlarını kendi gören ve kendi kesesinden yiyip içen kişi için Arapların “الجمالُ من جوفه يحترُ” şeklinde kullandığı deyim yer vermiştir.¹³⁵ Bu şekilde atasözü ve deyimlerle yapılan açıklama birçok yerde karşımıza çıkmaktadır.¹³⁶

2.2.4. ŞEKİL BİLGİSİ ÖZELLİKLERİ

Tercümanu'l-Lügat sözlüğü II ciltten oluşan ve bünyesinde üç ayrı dili barındıran muhtevası geniş bir sözlüktür. Kitabın başında Nazım Efendi Kitapla ilgili bilgiler veren dört sayfalık bir önsöz yazmıştır. Önsözde Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeleri ele alış şeklinden bahsetmiştir. Kitaptan faydalanmak isteyenlerin dikkat etmesi gereken önemli kuralları da yine bu önsözde açıklamıştır. Önemine binaen yazarın önsözünü aynen aşağıda vermeyi yararlı görüyoruz.

TERCÜMANU'L-LÜGAT

“ İstirham min ehlil kiram

*Bu mecelle-i muhkir ve harita-i mustahkir-ki
(Tercüman-ul Lugat) ismiyle müsemmadır.(Meclis-i
Maarif)'ten İ'ta ve ihsan buyurulan imtiyaza istinaden
kalilul bidaa (Nazım) Bey Vaye talebi hâhi saadet-i dâreyn*

¹³³ Nazım b. Mehmet, *age.* 195.

¹³⁴ Nazım b. Mehmet, *age.* 360.

¹³⁵ Nazım b. Mehmet, *age.* 232- 233

¹³⁶ Örnekler için b.k. Age.

olarak keşide melik sutûr etmek için Saidin içtihadı teşmir edip bir tarzı hasen ve tavrı mustahsen olacak mertebede bezl-i makdur ve sa'yi nâ mahsur ile bin iki yüz seksen yedi senesi bu eser zuhura şuru' ve ibtida ve fenni lügatta muteber ve mevsuk bihi olan kütübden nicesini peyda edip meşhur-u müteârif ve mütedavil olan Lügat-ı Arabiye ve Farisiyeleri cem' ve sezban üzere tertip ve neşrine badi müsaade-i devam ve himmet kemal-i ihvan ile birinci defa olarak tab' ve iki cilt olmak üzere tensib olunmuş ise de قلم يخلو انسان عن نسيان و قلم عن طغيان kazıyye-i müselleme vefkince habt ve hata mukteza-yı beşeriyet ve lüğaz iş pala zeme-i reftar erbab-ı gaflettir. İcale-i ekdah iltifat buyuran erbab-ı mutalaadan rica olunur ki vaki olan hata ve hael ve sūhu zülelden eman keremleriyle bu şeyde ve kabil-i ıslah olan mevadi'i kalem ısbat-ı rakamları ile tashih ve ifsah buyuralar. Halim heme der cāyı sehan taksirest.

İHTAR

Ma'lum olduğu vechile Müellifin-i Kütüp Lügat-ı Arabiye ve Farisiye cem' ve te'lif buyurdıkları eserlerinde bazıları kelimenin evvel harfiyle ahir harfine itibar ve hurufu mütevaliyelerine dahi riayeten sarf takdirine himmet buyurmuşlardır. Mesela ibra, ihtifa ve ittiba içtima lafızları gibi. Çünkü bu kelimelerin evvel harfleri elif ahir harfleri ayn olduğundan ibra ile ihtifa lafızlarını bir fasılda ve ittiba ile içtima lafızlarını diğer bir fasılda cem ederler. Yalnız evvel harfi itibariyle cümlesini bir fasılda yazmazlar. Ve bazıları hurufu mütevaliyeleri ile itibar edip ahir harflerine riayet etmezler. Mesela ibra. İbrac ibrad, ibrar, ibraz, ibram kelimeleri gibi çünkü bu kelimelerin her ne kadar harf-i evvelleri elif ise de ahir harfleri hemze,

cim, dal, ra, za, mimdir. Bunlar da harfî evvel olan elif ve onu müteakip olan boya itibar ederler. Yoksa evvel harfî eliftir diye İbra lafzına İhtifa lafzını takip ettirmezler. Belki (İbrac) kelimesini (ihtifa) üzerine takdim edip (İbra) lafzını akabinde tahrir ederler. Bu kitabı müsteab dahi hatar-ı sani üzere tertip olunmuştur. Hafî olmaya ki Kütübü Lügat-ı Arabiye yalnız Arabiden bahsedip Farisi'ye karıştırmazlar. Ve Farisi kitapları Farisi'den bahsedip Arabî halt etmezler.

Tercümelerinden kat-ı nazar amma bu eserimiz Arabî ve Farisi ve Türkî Tercümanı olduğundan ala vechil icmal usul-i ta'rife mübaderet olunur.

Şöyle ki be her sahife üç cetvel üzere mürettep olup birinci cetvel yalnız Arabî lügatleridir ki aralarında Farisi ve ikinci cetvel Farisi lügatleridir ki aralarında Arabî yoktur. Ve üçüncü cetveli zebanımız olan Türkî'den ibaret olup o lafzı Türkînin Arabî ve Farisi lügatleri zeylinde mezkûr her cetvelin baş tarafına Arabî yahut Farisi yahut Türkî olduğunu mübeyyen elfaz mevdu' ve mesturdur.

TA'RİFİ ARABÎ

Arap dili en açık dildir ve onun belağatının hiçbir eksigi yoktur.

Anifen beyan olunduğu veçhile beher sahife üç cetvel olup birinci cetveli yalnız Arabî lügatlerden müretteptir ki o cetvelin baş tarafında Arabî olduğunu müşir (el- elif minel arabiyye) yahut (el- ba minel arabiye) lafzı mesturdur. Ona nazaran o sahifenin cetveli evvelinden maksut olan lügat tettebbu olunur. Eğer o sahifede bulunamaz ise ikinci sahifenin yine cetvel-i evveline atfi nikâh olunur. Onda dahi bulunamaz ise

üçüncü sahifenin cetveli evveline bakılır ‘ve kıs aleyhil baki’. Ta ki harfi elif tamam oluncaya kadar bu minval üzere gidilir. Lakin tetebbu olunacak lügatın evvel harfiyle ikinci harfine nazar olunmak labuddur ki bu kitapta evvel harfiyle ikinci harfi itibar olunup cinsi vahit olan lügatler bir hizada vaz’ olunmuştur. Mesela (İbtida) lafzı aranmak lazım gelirse bab-ı eliften elif- ba sırasına bakılır. Çünkü ne kadar elifi müteakip bâlâ lügatler var ise her biri ardi sıra tastiri hurufu mütevaliyelerine riayeten tahrir olunmuştur.

(ا ب - ا ب ح ه - ا ب د ا ع ا ي ر ا م - ا ي ن - ا ب و - ا ب ي -) gibi cümlesinde (ا) sonra (ب) harfi vardır. Yoksa evvel harfi eliftir diye ا ب - ا ت ص ا ف - ا ق ن ا ع lafızları karıştırılmamıştır. Zira ا ب -de elifi müteakip ا ت ص ا ف da elifi müteakip ا ت dir. ا ق ن ا ع da ق dir. Binaenaleyh ا ب - ا ب ر ا ل - ا ب ا ح ه - ا ب gibi elif balı lügatler tamam olmadıkça ا ت ص ا ف gibi elif-tâli lügatler yazılmamıştır. Sair bablarda olan harfler dahi ta’rife kıyas oluna.

KAİDE

Bazı kelimatı arabiye birden ziyade meaniyi muhtelifeyi şamil olduğundan meaniyi mezkurenin her birinin zabt ve kaydı lazım gelip birbirlerinden tefrik ve temyiz için iltibas olan mahallerde beynlerine (.) böyle bir nokta konulmuş ve manayı saniyeye intikal olundukta bir adet (و) vav harfi atfı derc ve ilave olunmuştur. Eğer lügatın iki tarafında [(] böyle ay resmi varsa o kelime Fariside dahi evvel vechile müsta’meldir. Ve eğer (ا ت ا) sol tarafında vaki ise o kelime türkiye öylece müsta’mel olduğuna işarettir. Ve her lügatı Arabiyenin tercümesi yanında farisi ile olan ta’biratı harekeli olarak muvafık

olabildiği kadar vad' olunup o lügat-ı Arabiyyenin Türkçesi fehm olunduktan sonra dahi Farisîce dahi ta'birine indiği anlaşılır.

TA'RİFİ FARİSİ

Arabî de beyan olduğu gibi be her sahife üç cetvel olup ikinci cetvel Farisi lügatlarından ibarettir. O cetvelin baş tarafında Farisi olduğunu müzekkir (el- elif minel farisiyye) yahut (el- ba minel farisiyye) lafzı mesturdur. Matlup olan lügat o sahifede bulunmaz ise ikinci sahifenin ikinci cetveline müracaat olunur. Onda dahi bulunmazsa üçüncü sahifenin ikinci cetveline nazar olunur. Ta o babın ahirine varıncaya kadar böylece aranır. Arabî gibi Farisi meâni muhtelifeyi şamil olduğundan temyiz ve tefrik için aralarına (.) Böyle bir nokta vad' ve manayı saniyeye intikal olundukta bir adet () vav harfi atfı derc ve ilave olunmuştur. Ve her Lügatı Farisiyyenin tercümesi yanında Arabî ile olan ta'biratı harekeli olarak muvaffak olunabildiği kadar vad' olunmuştur ki o lügatı Farisiye'nin Türkçe'si fehm olunduktan sonra Arabî ile olan tabiri dahi anlaşılmuş olur ki sair lügatlerde bu hususa muvaffak olunamamıştır.

KAİDE

Arabi ile Farisi meyanında dört harfte tekellüm cihetinden fark olduğundan temyizi için Farisi olan harflere (:) böyle üç nokta konulmuştur. Fakat kaf için nokta konulmayıp keşidesi ted'if edilmiştir. Eğer bir Lügat'ı Farisiyyenin iki tarafında böyle [()] bir ay resmi varsa Arabî ile müşterek eğer yalnız pencere gibi (sol tarafında vaki ise o kelime Türkî de dahi müsta'mel idiğine alamettir.

TA'RİFİ TÜRKÎ

Arabî ve Farisi tariflerinde beyan olunduğu üzere be her sahife üç cetvel olup üçüncü cetvel Türkî lügatlerinden ibarettir. Ve her bir lügatı ala vec'hi-s-sihha zabt ve ayan edip yirmi üç bap üzere tertip ve her babı harekât-ı selase üzere taksim olundu. Mesela: Evvela "Babı Elifi Meftuhe" tahrir olunup Ba'de "Faslu'l- Elifi Maksure" ve ba'de "Faslu'l- Elifi Madmume" kütüp olunup babul baya nakl olundukta Babul Bau'l Meftuhaya" ba'de Faslul bau'l Meksure" ve ba'de Faslul bau'l Madmume" diye sırasıyla ahir hurufa değin bu siyak yazıldı. Ve lisan-ı Türkîde cari olup beynimizde meşherine ise gerek Türkî-i sahîh ve gerek Arabî-i galat ve gerek Farisi ne Türkî üzere beynel enam şayi'dir. Onu tahrir ve onun manasına her ne kadar müradife vüsule müyesser olduysa harekeli olarak aslı itila kıldığımız lügat-ı Türkiye'nin zeyline tastir ve ba'de Farisi müradifi dahi minvali muharrer üzere zabt ve takdir olundu. Ve bir lügat-ı Türkî yine onun birkaç müradifi varsa hangisi meşhur ise evvel onu ba'de müradifi zikrolunmuştur. Mesela: Güzel kelimesi meşhurdur müradifi gökçektir. O güzel zikrolunup Arabî ve Farisi lügatleri ve müradifleri onun zeyline Tibet ve gökçek dahi mahallinde beyan kılınup meşhuruna işaret olundu. Ve her lügat-ı Türkî'nin E'am ve mutlakı zikrolunup mukayyematı tahtında derç olunmuştur. Mesela: Aralık e'amdır. Muradifi mabeyndir. Takdim ve iki parmak aralığı ve iki dağ aralığı misillü mukayyetler zeylinde tersim olunup mukayyematın üst tarafına " (" böyle bir ay resmi keşide ve tahrir kılındı. Mesela: Altın lafız terkisinin Arabî ve Farisice zeheb ve A'sec -zuhruf-ahmer-şems-zer-şeyba-ja. Gibi esma-i

kesiresi olduğundan cümlesi imla ve zeheb ile a'sec ve A'sced ile zuhruf arasına fasıla olmak için bir yahut üç nokta vad' ve ibna kılınmıştır ki zeheb ile a'sec ve zuhruf ayrı ve ayrı oldukları malum pir ve tuvana ola. Mesela. Bebek lafzı terkisinin Arabî ve Farisisini bulmak murat eylesin (Bab-ı el- Ba-ı Meftuheden) aramak lazım gelir Zira bebek lafzının evvel harfi olan ب meftuhtur. Bab-ı mezkurı fihriste nazaran seksen dokuzuncu sahifede buluruz. Babından başlayıp cetvele aşağı doğru inerken birincide Bebek gözde olur Arabîsi nazır insanul ayn خيندور dir. Farisi merdume merdumceşem merdumektir. Böylece mestur ve mukayyettir. Eğer matlup olan bebek lafzının Arabîsi ise Nazır yahut insanul ayn olduğu ve eğer maksut Farisi ise Merdumek olduğu anlaşılır. Bu tarife kıyas olundukta suhuletten cümlesi hâsıl olur. Ve Arabî ve Farisi lügatleri kütüp olunurken durubu emsal-i Arabîye ve Farisi'ye de vaki olanları tahrir olundukça o münasebetle yalnız medruplarına emsali nakl ve beyan olundu.

Mübtediyane mesture ise de erbab-ı mütalaa bakir bir eser olması gayrı münkir ve tañşit kılıp olacağı ezherdir. Vallahil muvaffak ve-l muayyen li-müellif. Bu bir kem ter eserdir. Rağbet eyleser”¹³⁷ şeklinde önsözünü tamamlamıştır.

Önsözden sonra ise kitaptaki alfabetik sırayı gösteren bir fihrist yerleştirilmiştir. Bu fihristi hangi harfin hangi sayfada başladığını her dil için ayrı ayrı gösterecek şekilde oluşturulmuştur. Bu sayede aranılan kelime hangi dile ait ise o dilin fihristine bakılarak çok rahat bir şekilde bulunabilmesi sağlanmış ve önemli bir kolaylık kazandırılmıştır. Bu fihrist çalışmanın

¹³⁷ Nazım b. Mehmet, *age*. Önsöz s. 2- 3- 4- 5.

sonundaki ekler bölümünde verilmiştir.

Sözlükte kelimeleri maddelerken alfabetik bir sıra izleyen Nazım Efendi Bu alfabetik sıralamaya maddelediği kelimelerin ikinci harflerinde de riayet etmiş bu sayede kelimelerin bulunmasına çok önemli bir katkıda bulunmuştur. Herhangi bir kelimeyi arayan kişi ilk iki harfine bakarak aradığı kelimeyi rahatlıkla bu sözlükte bulabilecektir. Başta (elif)- (ba) ile başlayan kelimelerden sonra (elif) (ta) ya geçerek devam etmiştir.¹³⁸

Daha önce ilgili yerlerde belirtildiği üzere *Tercümanu'l Lugat* tamamı tablo şeklinde hazırlanmıştır. Her sayfa üç sütundan oluşmuştur. Bu sütunlar ise kendi içerisinde ikiye ayrılmıştır. Sayfaya karşıdan bakıldığında toplam altı tane sütun göze çarpmaktadır.

Üç dilin her birine yer verdiği sayfalarda, her dil için ikişer sütun ayrılmıştır. Bu sütunlardan birincisi Arapçaya, ikincisi Farsçaya, üçüncüsü ise Türkçeye ayrılmıştır. Her dildeki sütunlardan ilkinin kelimeye, ikincisini bunun karşılığı olan açıklamasına ayrılmıştır. Mesela 213. sayfada verilen tane kelimesi birinci sütunda yazılmış, kelimenin tam karşısından başlayarak sonraki kelimeye gelinceye kadar karşılığını yazmıştır.

2.2.5. KELİME HAZİNESİ

Nazım Efendinin üç dile olan hâkimiyeti eserine de yansımış, bu da kitabın kelime varlığını bir hayli artırmıştır. Her sayfada yaklaşık elli kelimeyi ele alan kitap, iki ciltte toplam beş binden fazla kelimeyi içermektedir.

Sözlükte bulunan ve kelime sayısının artmasına yol açan, bir başka özellik ise kelimelere madde başları şeklinde yer vermesinin yanında, bu kelimeleri açıkladığı bölümde de farklı kelimelere yer vermesidir. Mesela, Arapça bir kelimeyi Türkçe ve Farsça olarak açıklarken, Farsça kelimelerde üzerinde durmadığı yeni kelimelerle açıklamıştır. Bu şekildeki bir işleyiş sözlüğe kelime yönünden geniş bir boyut kazandırmıştır.

Kelime sayısının artmasının bir diğer nedeni ise kelimeleri sadece baş

¹³⁸ Nazım b. Mehmet, *age.* 2.

harfleri ile ele almayıp her kelimenin ikinci harflerini de dikkate alarak hazırlanmış olmasıdır. Ayrıca Nazım Efendi kelimeleri açıklarken her üç dili de aktif olarak kullanmıştır. Bu kullanım şekli de esere ayrı bir zenginlik katmıştır.

Tercümanu'l-Lügat aslında Arapça Türkçe ve Farsçanın dil müfredatı ve kelime yapılarının birbiri ile olan irtibat ve etkileşimleri açısından da önemli bir eser sayılır. Çünkü üç dili de aktif bir şekilde kullanması, Türkçedeki Arapça ve Farsça kelimeleri daha da belirgin hale getirmiş ve tanımamızı kolaylaştırmıştır. Bunu kullanıcıların görmesi için, bir dilde kullanılan sözcüğün diğer dilde de aynı olduğu durumlarda kelimenin yanına üçgen şeklinde “üç nokta” yerleştirmiştir. Bu özelliği, esere yazdığı önsözde müellifin kendisi ifade etmiştir.¹³⁹

Sözlüğün ele aldığı bazı kelimeler ise günümüz Türkçesinde hiç kullanılmamaktadır. Mesela “elkem sağma” kelimesi “gökkuşağı” anlamındadır. Ancak günümüzde hiç kullanılmamaktadır. “ir” kelimesi de “beste, şarkı” anlamındadır. Ancak oda bu gün kullanılmamaktadır. Bunun gibi birçok kelime vardır.

Sözlükte bulunan bir diğer özellik ise bazı kelimelerin karşılıklarını yazarken o kelime ile ilgili mevcut olan bütün kullanımları da yazılmıştır. Mesela, diş kelimesi açıklanırken kelime ile ilgili olarak ağızda bulunan bütün dişlerin isimleri verilmiştir. Azı dişinin, azı dişleri arasındaki ön dişlerin, eğri dişin sonradan çıkan dişlerin isimleri tek tek sayılmıştır.¹⁴⁰ Yine “söylemek” kelimesini açıklanırken bununla ilgili bütün Arapça, Farsça ve Türkçe kullanımlar verilmeye çalışılmıştır. Bu kelimeyi sözlükte geçtiği gibi aynen verecek olursak, “söylemek”: Arapçası: **تلفظ - لفظ** mesela ben ona söyledim demek: **تكلیم - تكلم - زعم** ile istimal olur. Harfi ba (ب) ile istimal olur. **تلفظت به**

مقال - قولة - قول - نطق –Günümüz Arapça szölklerinde pek kullanılmayan “نبس - söylemektir” lafzı “yalnız nefiy de istimal olunur. Mesela; “söz

¹³⁹ Nazım b. Mehmet, *age*.2–3

¹⁴⁰ Nazım b. Mehmet, *age*. 244–245

söylemedi” demek (ما نبس بكلمة) demektir. إقتصاص hikaye eylemek ve haber söylemek demektir. إذراع yaramaz söz söylemektir. مجالع – فحشيّاة – خنا – إخواناء çok söylemektir. رقع haber nakletmektir, harfî علي ile istimal olunur. Ve o habere رقيعه denir. لقاعه – مقمق – boğazdan söylemektir. ارتجال – تفيهق bir kelamı belîği yahut şiiri düşünmeden birden söylemektir. إقتراح Ağzı doldurarak çok söylemek, إهذاب و تهذيب tez tez söylemektir. قبلّ sözü tezce söylemek ve iyi söylemektir. هتّ sözü uygun ve düzgün söylemektir. هنيشه sözü karışık söylemektir. رجم bir nesnenin aslını bilmeden söylemektir. تزعم dargınlık ile söylemektir. تغغم söz anlatmayıp müşevveş söylemektir. Yapıcı söylemektir. وغم küçüklüğünü bilmeksizin bir haberi söylemektir. خنه genizden söylemektir. “Ratane” acem dilince söylemektir. “Ta’yin” kişinin yaramazlığını yüzüne söylemektir. إعتشان Kişi kendi reyiyile söylemektir. لخي yaramaz işte çok söylemektir. مئاغه masumları soyundurup güldürecek söz söylemektir. خفت gizli söz söylemektir. مسامر – مسامرہ ile latife ve hikaye söylemektir. هتّ Hatalı sözü çok söylemektir. Farisîsi (Farsçası) guften – gupten – guyiden – guftariden – rakid ve menkiden seyehtane katı söylemektir. “Surva” söz söylemektir. “Ğanişiden” hezyan söylemektir” şeklinde açıklanmıştır.¹⁴¹

Sözlüğün kelimeleri ele alış biçimleri, elde bulunan diğer sözlüklerle karşılaştırıldığı zaman şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: أبأ kelimesi Tercümanu’l-Lügat’te “ebler, babalar, pederan ve validler” şeklinde ele alınmışken¹⁴², Ebubekir Razi’nin Muhtaru’s-Sıhah’ında “ebün” kelimesinin devamı olarak ele alınmış ve kelime anlam itibariyle değil yapısal açıdan değerlendirilmiş ve “قفأ” babından geldiği belirtilmiştir.¹⁴³ Aynı kelime İbrahim Mezkur’un Mu’cemü’l-Veciz isimli sözlüğünde de “ebün” kelimesinin çoğulu olarak alınmıştır. Diğerlerinden farklı olarak Kur’an-ı Kerim’den örnek verilmiştir.¹⁴⁴ Serdar Mutçalı’nın Arapça-Türkçe Sözlüğü’nde ise “ebün” kelimesinin çoğulu olarak incelenmiş ve bir şeyin mucidi ve ilk ortaya atanları

¹⁴¹ Nazım b. Mehmet, *age*, 358- 359- 360- 361- 362

¹⁴² Nazım b. Mehmet, *age*, 2.

¹⁴³ Muhammed b. Ebubekir Razi, *Muhtaru’s-Sıhah*, Daru’l-Fikr, Beyrut, 2001, 19.

¹⁴⁴ İbrahim Mezkur, *Mu’cemü’l-Veciz*, Daru’t-Tahrir, 1980, Mısır, 4.

şeklinde açıklanmıştır.¹⁴⁵ Hasan Amid te Ferheng-i Amid’inde Aba kelimesini pederler, ecdad, eb'in çoğulu, âbâ-i Seb'a: yedi peder, yedi seyyareden kinayedir. Şeklinde açıklamıştır.¹⁴⁶

جاءة kelimesi Tercümau'l-Lügat'te “vüsul, vürud, gelmek, çatmak, geliş ve ameden” şeklinde belirtilirken¹⁴⁷ Muhtaru's-Sıhah'ta “جاء” kökünden türediği ifade edilir.¹⁴⁸ Mu'cemü'l-Veciz'de “جاء” den türetildiği ve “varmak, gelmek, ulaşmak” anlamlarına geldiği ifade edilir.¹⁴⁹ Mutçalı'da ise yine “جاء” kökünden geldiği söylenerek “gelmek, bir yere varmak, ulaşmak, bir şeyi bir yere getirmek, üretmek, beyan etmek” şeklinde açıklanmıştır.¹⁵⁰

سلام kelimesine bakıldığında ise, Tercümanu'l-Lügat'te “keder ve kazadan hali ve beri olmak, selamet için dua etmek, selamet duası” anlamı verilirken¹⁵¹, Muhtaru's-Sıhah'ta سلم kökünden türediğine değinilerek “selamlaşma, teslim olma ismi, Allah'ın isimlerinden biri, ayıp ve kusurlardan temizlenmek” şeklinde ifade edilerek örnek verilmiştir.¹⁵² Mu'cemü'l-Veciz'de “esenlik, emniyet, barış ve resmi devlet selamı” olarak anlamlandırılan kelime¹⁵³, Mutçalı'da ise “salim olma, zarar gelmemiş, hasara uğramamış, selamet, barış, güven” kelimeleri ile açıklanmıştır.¹⁵⁴ Yine bu kelime ile ilgili olarak Hasan Amid Ayıp veya afetten salim olmak, kurtuluş bulmak, tahiyye, selam, diye bahsetmiştir.¹⁵⁵

Ayrıca kelimeleri her dildeki kullanım örnekleri ile birlikte açıklaması da esere bir muhteva zenginliği kazandırmıştır. Mesela; Türkçe bir kelimeyi açıklarken Arapların o kelimenin karşılığını kendi aralarında nasıl kullandığını da söyleyerek kelimenin kazandığı anlama göre o kelimeye anlam vermektedir. Mesela سَيِّبُ الْكَلْبِ مِنْ أَل قَيْدِ cümlesini örnek vererek burada “Köpeği bağlandığı

¹⁴⁵ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, 1995, İstanbul, 3.

¹⁴⁶ Amid Hasan, *Ferheng-i Amid*, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1381) 1, s. 1

¹⁴⁷ Nazım b. Mehmet, *age*, 238-239.

¹⁴⁸ Razi, *age*, 112.

¹⁴⁹ Mezkur, *age*, 129

¹⁵⁰ Mutçalı, *age*, 143

¹⁵¹ Nazım b. Mehmet, *age*, 486

¹⁵² Razi, *age*, 266

¹⁵³ Mezkur, *age*, 319.

¹⁵⁴ Mutçalı, *age*, 403

ipten kurtarmak” ifadesini “salıvermek” başlığında açıklamıştır.¹⁵⁶ İşte bu şekilde kelimeleri işlemesi ile kelimelerin sadece açıklamamış, aynı zamanda bunları kullanan toplumların dil zenginliklerini, birikimlerini ve kültürlerini de bize yansıtmıştır.

Kelime sayısı itibari ile sözlüğe bakıldığında ise Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça kelimelerden daha az olduğu görülmektedir. Bunun nedeni de yazarın Türkçe kelimeleri Arapça ve Farsçadakinden daha geniş açıklamasıdır.

Nazım Efendi'nin sözlükteki yöntemini göstermek için, her dilin ilk harfinden birkaç kelimeyi aşağıda aktarmayı uygun bulduk.

ARAPÇA (1) ELİF HARFİ

(1) "İş bu elif tesmiye olunan harf tertibi hurufu Osmaniye de harf-i evvel olup zîc ve hesaba dair kütüb ve resaili sairede vahide delalet ederek isti'mal olunur."¹⁵⁷

أَب	Baba, peder, valid.
أَبَاء	Babalar, ebler, pederan
إِبَاء	Baba, peder, valid
إِبَاتَه	Gecelemek, gece kalmak, gece geçirmek
إِبَاحَه	Mübah ve helal kılmak, izin ve ruhsat vermek
أَبَاد	Ebetler, tükenmez zamanlar
أَبَار	Kuyular
أَبَار	İğneci, iğne bezirgânı
أَبَارِيقُ	İbrikler, su ibrikleri

¹⁵⁵ Amid, Hasan, *age*, 2, s. 1220

¹⁵⁶ Nazım b. Mehmet, *age*. 404

¹⁵⁷ Nazım b. Mehmet, *age*. 2- 3- 4

أَبَازِيرُ	Baharat
أَبَا ظِلَّة	Batıl ve esassız olan şey
أَبَا لَيْسَه	İblisler, şeytanlar
إِبَاقَه	Sebepsiz olarak efendisinden firar etmek
إِبْتِحَاحُ	Bahs ve mübahase etmek
إِبْتِدَاءُ	Bed'etmek, başlamak, ağızdan başlangıç, baş beytin mısrası
إِبْتِدَارُ	Mübaderet, mübaşeret etmek,
إِبْتِدَاعُ	Yeni nesne peyda etmek, icad eylemek
أَبْتَرُ	Hayır ve nef'ile hüsnü zikirde münkatı' olan, kuyruğu kesilmiş olan, nesli kesik
إِبْتِدَالُ	Bir nesneyi daima kullanmak ve nesne daima kullanılmak
إِبْتِسَامُ	Tebessüm etmek, hafif hafif gülmek
إِبْتِلَا	Mübtela olmak, giriftar olmak, bir nesneye düşkün olup sevmek
إِبْتِنَاءُ	Te'sis, bina kılmak
إِبْتِهَاجُ	Şad, ferahnak ve mesrur olmak
إِبْتِهَالُ	Tazarru ve niyaz etmek
إِبْتِيَاعُ	Mübayaa etmek, satın almak
إِبْجَالُ	Tebcil ve tazim ve tefriş etmek
أَبْحَاثُ	Bahisler, beyanlar
أَبْحَارُ	Bahirler, denizler
أَبْخَرُ	Buharlar, buğular, nefha, dumanlar
أَبْخَلُ	Ziyade behil ve tama'kar olan

أَبَدٌ	Sonu olmayan zaman
أَبَدَ اللَّهُ	Allah teala hazretleri daim ve müebbet eylesin manasında dua
إِبْدَاءٌ	Vücuda getirmek, ibraz ve izhar etmek
أَبَدٌ	İlel ebet
إِبْدَاعٌ	İcad etmek, yeni şey çıkarmak
أَبْدَانٌ	Tebdil, tahvil ve tağyir etmek
أَبْدَانٌ	Bedenler, cisimler, vücutlar, tenan
أَبْدَعُ	Ziyade bedi ve hob güzel olan, rana olan
أَبْدِيَّةٌ	Daimlik, zevalsizlik, istidam,
أَبْرٌ	Ziyade sadık ve dindar olan
أَبْرَاجٌ	Burçlar, kuleler, kale burçları
إِبْرَادٌ	Soğutmak, harareti izale etmek
إِبْرَارٌ	Birinin yeminini tasdik edip rast ve sadık ad etmek
إِبْرَازٌ	İzhar etmek, göstermek, meydana koymak

FARŞA(۱) ELİF HARFİ

"İşbu (۱) tesmiye olunan harf-i elif Lisanı Fariside harfi nidadır ki bir kelimenin ahirine lahik oldukda Arabiyede olan Ey manasını ifade eder. Mesela dila de olan elif gibi."¹⁵⁸

آب	Su, ma, letafet, güzellik, revnak, cila, kader, itibar, ırz, namus, hiddet, keskinlik, şarap bade, humr, yağmur, baran.
آبَا	Çorba denilen taamdır.
آبَاد	Mamur olan mahal, mekân, hemişe, aferin, kabe, sahra henane,
آبْخُور	Su kenarında insan ve hayvanların su içeceği yer. Terke, sevad.
آبْدَار	Taze tariy ve terlatif meyve, meclisi ara, rutubetli, mert, müsahib, cilalı keskin olan, tariy ve yaş olan
آبْدَسْت	Namaz kılmadan önce feraizi islamiye üzere su vasıtası ile tathiri azayı beden için icra olunan yıkama işlemidir
آبْخَسْت	Vasat-ı deryada etrafı su olan, ada
آبْخِز	Havanın tahrikiyle suda hâsıl olan mevc ve dalga
آبَان	Ekincilerin kullandıkları çift ki sapan derler.
آبَام	Kale ve duvar burcu, şerefe, burç, kavakib, bulut
آبِر	Bulut, sahab.
آبِرْشَم	Harirden(ipek) masnu bir nevi iplik
آبِرْكَ	Sünger, seten
آبِرُ	Yüz aklığı, ırz, namus
آبِرُ	Kaş
آبِرُكَنْ	Cımbız, kıl koparan alet
آبِرِز	Zer halis, halisu tevn
آبِسَار	Bileği taşı
آبِسْتَوَار	Su yüzünde olan hubab kabarcık
آبِسِيَان	Gözden akan yaş

¹⁵⁸ Nazım b. Mehmet, *age.* 2- 3.

أَبْسْتَكَاةٌ	Tuvalet, wc
أَبْشَارٌ	Suyun şırıltısı, selil
أَبْكَرْمٌ	Ilıca tabir olunan hamam, kaplıca, yerden çıkan sıcak su
أَبْكَشٌ	Su dağıtıcı, cu, su çekici.
أَبْكَوْنٌ	Su renginde olan yani mai olan
أَبْكَيْنَه	Ayine, mirat, kadeh, cam, şişe, sürahi, bade, billur cam.
أَبْلَه	Sivilce tabir olunan küçük çıban, çocukların çıkardığı suçiçeği
أَبْلَهٌ	Bön ve ahmak olan
أَبْلَيْسَه	Ekinci, ekin eken kişi
أَبَامٌ	Kale ve duvar burcu
أَب مَاه	Ağustos denilen rûmi ay
أَبْؤُسٌ	Bilinen siyah ağaç, abanoz ağacı
أَتَابِكٌ	Bey-terbiyeci, muallim
أَتَاقَه	Başa takılan sorguç
أَتَالَه	Bulamaç denilen yiyecek
أَتَشٌ	Od, âzer, anasır-ı erbaadan en alası, ateş
أَتُورْبَانٌ	Müttaki ve abit, zahid, sofi, ehli vera olan adam
أَتْرٌ	Bir sebepten meydana gelen sonuç
أَتْرُطْرَازٌ	Tarih nüvis, müarrih, vakayi' nüvis, tarihçi
أَجٌ	Hırs, tama'
أَجَارٌ	Taze, letafet, iniş-yokuş

OSMANLICA (FETHALİ)() ELİF HARFİ¹⁵⁹

آبا	Arabi'i ğalattır. Sahihi; 'aba, libed, cem'i; lübüd gelür, lakin libd, geceye dahi itlak olunur. Farisisi, Şal lakin lisanımızda cari olan şal ki bele sararlar, bunun ğayrıdır.
آباييل	Ma'ruf kuştur, Arabidir, Kur'an'da mezkûrdur, siğai cem', müntehayı cümü'dur, müfredi yoktur, kırılğıç kuşundan büyücektir, ama yere konamaz, Farisisi, balvaye, balvane, Dümüsice
آبسم اولمق	Sukut etmek manasına Arabisi, sekt, samt, sukut, sumat, insimat, intisat, imsak, savm, sukun, hirmad, Farisisi, hamuş şuden, dundiden, hebkerden, tenbet, temzedden, tenzedden, hamuşî, teniden.
آبشماق	Arabisi, terahruh, tefezzuh, fezh, finşah, tefsic, tefşic, Farisisi, durnihaden pa ezhem.
آبلق	Tüysüz genç irisi oğlana derler, Arabisi, şabil, şabin, Farisisi, taz, tenbek.
آبلي	Gemi ve kayıklarda yelken sireninin ucuna takılan iptir, daima ucu elde olur. Arabisi, berra, Farisisi, bulunamamışdan
آبنوز	Ma'ruf sert ve siyah ağçtır, Arabisi, ebenus, şibzi, şibz, sasem, Farisisi, ebnus.
آبه	Arabisi, Kabile, Cem'i, Kavabil gelir, Kabul, Kabil, velide, Farisisi, barac, avrede, jem, Pişkare, pişyare, bardin, pazac, mamace, pişenşin, mamnaf.
آبه لك	Arabisi, Kibale, Farisisi, Pişyare ki
آبه كومجي	Arabisi, Hubbaz, hubbaza, hubbaze, rukme, aleklek, Farisisi, penirek, tule, mülkel,
آبوجهل قاربوزي	Arabisi, hanzel, hamzel, cümmar, alkem, hebd, hantem, hadc, saraya, Farisisi, bihkist, harbuzei talh, talhek, fenk, kevest, kebestu.
آت	Arabisi, lahm, cem'i, Liham ve luhman ve luhum gelur. Farisisi, guşt, tebhere, tebeh, tebahece hava.
آت	Arabisi, feres, cem'i, efras gelur, Acuz, luhmum, FARisisi, esp, tig.
آتا	Arabisi, eb, cem'i aba gelur, valid, nacil, Farisisi, peder, baf, bab.

¹⁵⁹ Nazım b. Mehmet, *age.* 2- 3...

2.2.6. TERTİBİ

Sözlüğün tertibinde alfabetik bir sıra izlenmiştir. Sıralamada ilk iki harf esas alınmış, ancak her dilin sıralaması kendine ait olan sütun içerisinde yapılmıştır.

İlk harflere göre yapılan düzenleme bittikten sonra ikinci harfe geçilmesi kelime bulma kolaylığı yönünden sözlüğün kullanılabilirliği artırılmıştır. Sözlük, aranacak kelimenin o dilin sütununda ve ilk iki harfine göre bulunması düşünülmüş sıralanmıştır.

Uygulanmış olan bu sistematiğin sonuna kadar taviz verilmesi ve üç dilde de uygulanması esere ayrı bir değer kazandırmıştır. Çünkü bu tertiple sadece sözlük hazırlamak değil, sözlüğün kullanılabilirliği da dikkatlere sunulmuş olmaktadır.

Müellif de izlediği bu yönteme daha önce “şekil bilgisi” başlığı altında vermiş olduğumuz önsözünde dikkati çekmiştir.¹⁶⁰

2.2.7. YAZMA VE BASILI NÜSHALARI

Elimizde bulunan eser 1288/1871 yılında iki cilt halinde basılmıştır.¹⁶¹ Aynı zamanda 1289/1872 yıllarında iki cilt halinde İstanbulda basılmıştır.¹⁶² Biz bu baskının sadece birinci cildine ulaştık ikinci cildine ulaşamadık, bu nedenle yaptığımız İnceleme ve araştırmalarda sadece birinci ciltle yetinmiş olduk.

¹⁶⁰ Nazım b. Mehmet, *age.* 2–3

¹⁶¹ Nazım b. Mehmet, *age.* 520

¹⁶² Kılıç, *Arap Lexciographie Çalışmaları*,65.

SONUÇ

Sözlükçülüğün doğuşu ve gelişiminden bahseden bu çalışmaya ana hatlarıyla bakacak olursak şu sonuçlara ulaşabiliriz.

Tarih boyunca dilin gelişimine paralel olarak sözlükçülüğün geçirdiği evrelere değinmekte ve bu konunun önemine işaret etmektedir. Araplarda sözlüklerin ortaya çıkış nedenlerinden İslamiyetin hayatlarına girmesi sonucu Geniş bir coğrafyaya yayılan İslam medeniyeti ile bağlı kalma ve dini öğrenme kaygılarının dil öğrenmelerine neden olduğu, dil öğrenmelerinin ise sözlük bilimine yaptığı katkı anlatılmıştır. Arap dilinde yapılan bu çalışmaları tür ve şekilleri ile ortaya koyarak örneklerde sunmuş, aynı zamanda sözlüğün insan hayatına katkılarına değinmiştir. Sözlüklerin bir kısmının ise Türk dili ile olan irtibatı ele alınarak birkaç dili ihtiva eden sözlüklerin milletlerin hayatındaki rolü dikkatle incelenmiştir.

Türk dilinin ve kültürünün önemli kaynaklarının anlaşılabilmesi için de sözlüklere duyulan ihtiyaç irdelenmiş ve bu ihtiyacı karşılayan Arapça – Farsça-Türkçe sözlükler dikkatlere sunulmuştur.

Bu alanda hazırlanan eserlerden biri olan Nazım Efendi'nin *Tercümanü'l -Lügat* isimli eserinde, ihtiva ettiği kelime zenginliğinden, içeriğinden, dil ve imla özelliklerine kadar sözlükbilimine yaptığı katkıları ile birlikte ortaya konulmuştur. Bu konuda Nazım Efendi'nin yaptığı titiz çalışmaya işaret edilmiştir. Bu tür dilbilim ve kültürümüzün zenginlik kaynaklarına daha ciddi yaklaşılması gereği vurgulanmaktadır.

Bu mütevazı çalışma ayrıca dil biliminde kıymeti ve değeri çok fazla olan sözlüklerin unutulmaması amacıyla bu alanda daha çok çalışma yapılması gereğine işaret eden bir özdür. Bu çalışmada ayrıca eskiyi yaşatmanın yanında yeni ve modern sözlüklerin hazırlanması gereğine de dikkatleri çekmeye çalışmıştır.

KAYNAKLAR

AKSAN, Doğan, *Her Yöniyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim I-II-III*, TDK. Yay. Ankara 1989–1990; (Aksan, *Dil*)

AMİD Hasan, *Ferheng-i Amid*, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1381

ARSLAN, Ahmet Turan, *el-AskeriEbu Hilal, DİA*, İstanbul, 1991, III. s. 490.

ASIM EFENDİ, Ebu'l-Kemal, *Kâmûs Tercümesi-el-Okyanûsu'l-Basît fi Tercemeti Kâmusi'l-Muhît*, I-IV, İstanbul 1304–1305.

BA'LEBEKİ, Ruhi, “*el- Mevrid Kamus Arabî-İnkilizi*”, Daru'l İlm li'l Melâyin, Beyrut 1988

BAŞARAN, Selman, *el-Faik fi Garibi'l Hadis DİA*, İstanbul 1995 XII,102; Çöğenl, Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*. S, 115

BAŞKAN, Özcan, *Bildirişim, İnsan Dili ve Ötesi*, Altın Kitaplar, İstanbul 1988.

BROKELMANN, Carl, *GAL(geschichte der Arabischen Litteratur)*, I. II. Leiden, 1943–1949

BURSALI, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. A.Fikri Yavuz, İsmail Özen), Meral Yayınları, İstanbul 1975.

CERRAHOĞLU, İsmail, “*Ali b. Talha'nun Tefsir Sahifesi*”, *Ankara üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*,1969,s.55/82.

_____, “*Tefsir Usulü*” – “*Garibu'l-Kur'an*”. S, 151 Türkiye Diyanet Vakfı Yay.1997,Ankara

_____, “*Garibu'l-Kur'an*” *mad. DİA*, İstanbul, 1996

----- *Sırru Sina'ati'l-İ'râb*, I-II, Kahire 1954.

CİVELEK Yakup “Mehmed b. Mustafa el –Vani ve Vankulu Lügatı”
EKEV Akademi dergisi I/3 s. 355- 362, 1998 Vankulu lügatı için bkz.

CİVELEK Yakup, *Arap Dil Bilimine Giriş*. Van 2003

_____ *Ahmed Faris eş-Şidyak, Edebi Şahsiyeti ve el-Cevaib Gazetesi*, (yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997.

ÇELEBİ Muharrem, “*Cevaliki, Mevhub b. Ahmed*”, *DİA*, İstanbul 1993,

ÇELEBİ, Kâtip, *Keşfu'z Zünun*, I.II. İstanbul 1978.

ÇÖĞENLİ, M. Sadi “Eski harflerle basılmış -Türkçe Sözlükler Kataloğu” *Akademik Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, III/7–8, (2002).

ÇÖĞENLİ, M. Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, (Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Yayınları No:157), Erzurum 2000

EBÛ SİKKÎN, Abdülhamid Muhammed, *el-Me'acimu'l-Arabiyye, Medarisuha ve Menahicuha*, Kâhire 1982

ELMALI, Hüseyin “*Ebu Zeyd el Ensari*” *DİA*, İstanbul 1994.

EMİN, Ahmed, *Duha'l- İslam* I-III, Kahire tsz. *el-Mevrid*, Bağdat, Sy.V/2.

EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed, *Tehzibu'l-Luga*, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Amme, I-XV, Kahire 1964–1967.

FİRÛZABÂDÎ, Mecduddin Muhammed b. Yakup, *el-Kâmûsu'l-Muhit*, Beyrut 1986,

FURAT A. Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul 1996.

GÜMÜŞ Sadrettin, *Seyit Şerif el-Cürcani ve Arap Dilindeki Yeri*, İstanbul 1984

HALÎL B. AHMED, *Kitâbu'l-Ayn*, (tah.. Abdullah Derviş), Matbâatu'l-Ani, Bağdat 1967.

HAMEVÎ, Yakut, *Mu'cemu'l Udeba*, I-V, Beyrut, 1980

HAMMADÎ, Muhammed, “*Hareketü't- Tashihî'l Luğavi fil asril Hadis*, Daru Reşid, li'n Neşr, Bağdat 1980

HATİB, Adnan, *el-Mu'cemi'l-Arabî beyne'l-Madi ve'l-Hâdir*, Ma'hedu'l-Buhûs ve'd-Dırasati'l-Arabiyye, Kâhire 1967.

HULÎ, Muhammed Ali, *Mu'cemu ilmi'l Esvat,- İlmul Meacim-* Riyad 1982.

IŞIK, Emin “*İbnul Enbarî*” DİA, İstanbul, 1991,

İBNU'L EMİN, *Son Hattatlar*, Milli Eğitim Basımevi Devlet Kitapları 1970.

İBNÜ'L ENBARÎ, Ebu Bekr, *Kitabu İzahî'l Vakf ve'l İbtida*, Dimeşk 1390/1971.

İBN FÂRİS, Ahmed, *Mu'cemu Mekâyisu'l-Luga* (tah. Abdüsselâm Harun), I-IIV, Kahire 1389/1969.

İBN MANZÛR, *Lisânu'l-Arab*, I-XX, Beyrut tsz.

İBNÜ'N- NEDİM, *el-Fihrist*, (tah. Gustav Flugel) Leipzig 1872. (ofset Tahran tsz)

İKBAL, Muhammed Şarkavî, *Mu'cemu'l-Meâcim*, Beyrut 1993

İSMAİL BAŞA, el Bağdadi, *İzahu'l Meknun*,

İSMAİL PAŞA, *Hediyetü'l-Arifin Esmaul Müellifin ve asarul Musannıfin*, I. II. İstanbul 1951.

KAHHALE, Ömer Rıza, *Mu'cemul Müellifin* I. V. Müessesetü'r Risale Beyrut 1959.

KANDEMİR M. Yaşar, “*Garibu'l Hadis*” DİA, İstanbul 1996.

KARAARSLAN Nasuhi Ünal, “*Islahu'l Mantık*”, DİA, İstanbul. 1999.

..... *İbnu's Sıkkıt*, DİA, İstanbul, 1991.

..... “*Farabi İshak b.İbrahim*” DİA, İstanbul, 1995.

..... “İbn Düreyd”, *DİA* İstanbul 1999.

KILIÇ Hulusi , “*Ebu Amr eş-Şeybani*” *DİA*, İstanbul 1994

..... “*Enbari Kemalüddin*” , *DİA*, İstanbul, 1995.

..... “*Türkçede Arap Lexicographie Çalışmaları*”,
(Yayımlanmamış Doktora Tezi) Konya 1972.

KIRKKILIÇ, Ahmet, *Lehçetü'l Lügat* TDK, Yayınları Ankara, 1999.

KÜÇÜKKALLAY, Hüseyin, *Kuran Dili Arapça*, Konya 1969

LEVENT, Agâh Sırrı “*Sözlüklerimiz*”, Türk Dili sy: 235, Nisan 1971
Agâh Sırrı Levent “*Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri*”,
s.162. Ankara 1960

MATVÎ, Muhammed Hadi, *Ahmed Faris eş-Şidyak*, Dârul Garbil-İslami, Beyrut 1993.

MEZKUR, İbrahim, *Mu'cemü'l-Veciz*, Daru't-Tahrir, 1980, Mısır

MUHTAR Cemal, “İslamda Sözlük Çalışmaları,” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, sy. III, (1985).

MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, 1995, İstanbul.

NASSÂR, Hüseyin, *el-Mu'cemu'l-Arabî, Neş'etühü ve Tatavuruh*, Dâru Mısır li't-Tıba'a, Kahire 1988.

NAZIM, Efendi, *Tercümanü'l -Lügat* İstanbul 1288.

RAZÎ, Muhammed b. Ebubekir, *Muhtaru's-Sıhah*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 2001

ONAT Naim Hazım, *Arapçanın Türk Dili ile Kuruluşu*, İstanbul 1994.

Öz Mustafa “*İskâfi* ” *DİA*, İstanbul 2000,

ÖZ Yusuf, *Tarih Boyunca Farsça- Türkçe Sözlükler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.

SERKİS, Yusuf İlyan, *Mu'cemu'l Matbaatil Arabiyye*

SEZGİN Fuat, *Gas Leiden* 1967.1.2.

SUBHİ SALİH, *Hadis ilimleri ve Istılahları*, (terc. M. Yaşar Kandemir) Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Ankara 1981

SUYÛTÎ, Celalüddin, *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luga ve Envâ'ihâ*, (tahkik. Muhammad Ahmed Câdulmevlâ), Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kahire 1967.

..... *el-Itkan fi Ulumi'l Kur'an*, Mısır1368.

ŞEŞEN Ramazan, *Cahiz, DİA*, İstanbul 1993 .

ŞİDYAK Ahmed Faris, *el- Casus ale'l-Kamus*, Matbaatu'l Cevaib, İstanbul 1284/1885

TÜCCAR, Zülfikar, “*el- ferra Yahya b. Ziyad*” *DİA*, İstanbul, 1995,

.....“*Ebu Ubeyd Kasım*” *DİA*, İstanbul 1994.

TÜLÜCÜ, Süleyman “*Asmaî*”,*DİA* İstanbul 1991

TÜLÜCÜ, Süleyman “*Kelbi Hişam b. Muhammed*”*DİA*, XXV, 205 Ankara 2002.

YAVUZ Yusuf Şevki - Casim Avcı “*İbnul Cevzi Ebu'l Ferec*” , *DİA*, İstanbul, 1999, XX

YAVUZ, Mehmet, “Muarreb Kelimelere Dair Yazılan Eserler ve Sözlükler”, *Nüşa*, Ankara, I/2, Yaz (2001)

ZAZA Hasan, *Kelamu'l Arab min Kadaya Lügati' Arabiyye*, Daru'n Nahda, Beyrut 1976

ZERKEŞİ, *el-Burhan fi Ulumi'l Kur'an*,(Tahkik M. Ebu'l Fadl) Beyrut 1391/1972

ZİRİKLİ, Hayruddin, *el-A'İâm*, Beyrut 1984.

ÖZET

İnsanlıkla birlikte kullanıldığını bildiğimiz dil, gelişimini sürekli sürdürmüştür. Bu süreçte dilin gelişimini sözlük çalışmaları devam ettirmiştir. Yapılan bu çalışmalara Araplarda aktif bir şekilde katılmış ve eşsiz eserler vermişlerdir. İşte yapılan bu “Arap dilinde Sözlükçülük Çalışmaları ve Nazım Efendi'nin *Tercümanu'l Lügat* Adlı Eserinin İncelenmesi” isimli çalışma da arap sözlükçülüğünün temelini ve türklerin bu sahaya yapmış oldukları katkıları içermektedir. Ayrıca sözlükçülüğün geçirdiği evrelere değinmekte ve bu konunun önemine işaret etmektedir. Araplarda sözlüklerin ortaya çıkış nedenleri üzerinde durularak İslam dininin de bu alana yaptığı katkılara değinilmiştir. Sözlük, kamus, sözlükbilim kelimeleri izah edilerek yaygın dillerdeki karşılıkları verilmiştir.

Hazırlanan bu tez, Arap dilinde yapılan sözlük çalışmalarını ayrıntılı biçimde tür ve şekilleri ile ortaya koymuştur. Hazırlanış amaçlarına göre sözlükler, özelliklerine göre sözlükler ve konularına göre sözlükler şeklinde sınıflandırma ve örneklerle sunulmuştur. Ayrıca sözlüğün insan hayatına yaptığı katkılara vurgu yapılmıştır.

Hazırlanış amacı dini olan sözlükler, İslam dünyasında sözlükbilim çalışmaları ve sözlük konusunda yapılan diğer çalışmalar anlatılmış sözlükçülüğe Türklerin de katkısı ele alınmıştır. Türk dili ile Arap dili arasındaki ilişkinin önemi anlatılmıştır.

Bir kaç dili ihtiva eden sözlüklerin milletlerin hayatındaki rolü dikkatle incelenmiş, bu konuda Arapça-Farsça-Türkçe sözlükler dikkatlere sunulmuştur. Arap sözlükçülüğünde usul ve sözlük ekolleri ele alınarak modern sözlüklere duyulan ihtiyaç ve modern sözlük modern sözlük hazırlama yöntemlerine özellikle değinilmiştir.

Osmanlı döneminde sözlük yapılan çalışmaları anlatılmış, bu sözlüklerden biri olan Nazım Efendi'nin Arapça-Farsça-Türkçe olarak yazdığı *Tercümanu'l Lügat* isimli sözlüğüne ise genel özellikleri, ihtiva ettiği kelime zenginliği, içerdiği dil ve imla özellikleri, ses bilgisi, şekil bilgisi,

kelimelerin tertibi ve sözlükbilimine yaptığı katkıları ile birlikte ele alınmıştır. Bu tarzda yapılan çalışmalara günümüz teknolojisinin de kullanılmasıyla duyulan ihtiyaç belirtilmiştir. Nazım Efendi'nin yaptığı titiz çalışma dikkatlere sunulmuş, *Tercümanu'l-Lugat* ın (Hicri) 1288-(Miladi) 1871 yılında iki cilt halinde basıldığı belirtilmiştir.

TEZİN İNGİLİZCE ADI VE ÖZETİ:

Lexicology in the Arabic Language and Nazım Efendi's Dictionary name of *Tercümanu'l-Lugat*

SUMMARY

The language which we know being used with humanity continued to its development every time. In the course of the process the development of language was gone on with dictionary studies. Arabians joined to these studies actively. In our study "Lexicology in the Arabic language and Nazım Efendi's dictionary name of *Tercümanu'l-Lugat*" mainly contains the Arabic lexicology's root and achievement which Turks achieved to this field. Also this work emphasizes on the processes they had and notices the importance of this subject. In Arabs by insisting on the came out of words the achievement given by Islam was concerned. Dictionary, lexicology were explained and their meanings in other languages were given.

This work gave the word study in Arab language clearly with their forms and type. The examples like the words according to their preparation aim according to their features and according to their written were given. At the same time it have given the achievement of dictionary to human life.

In the dictionary whose aim is religion the lexicology studies and other studies were told exactly.

The relation between Turkish and Arabic was told taking care the achivement of Turks to this study. The role of dictonaries in nations which contain more than one language was examined The Arabic, Turkish and Farsi words were served to concerns. It was insisted on the need for modern dictionaries and the ways of preparing language employing type and good dictionaries in Arab lexicology.

It is told that dictionary studies were made in Ottoman Empire time too. Nazım Efendi's Arabic, Farsi and Turkish dictionary is one of them. Its general features, the words it contains, language, punctuation, sound and form knowledge sides and the achievements to lexicology was shown. It is Said that these kinds of studies, with using modern technology, are necessary a lot. In this subject Nazım Efendi's masterpiece was shown. And it is said that this work was published as two boks in H-1288/M-1871.

EKLER:

EK-1

<p>بوقدر اوچین بدولی زبانه اولان ترکیدن عبارت اولوب اولم لفظ ترکیه نك عربی و فارسی لغتاری بلنله مذکور و هر جده و لك باش طرفنه عربی یا خود فارسی یا خود ترکی ولد یعنی میان الفاظ موضوع و مستطور در</p> <p>(تقریب عربی)</p> <p>لغة العرب اصعب اللغات و بلاعتها التام السلاغات اضایان اولند یعنی هر صیغه اوج جدول اولوب برینجی جدول اولمکن عربی لغتارندن مریدر که اولم جدول باش طرفنه عربی اولد یعنی مشعر الالف من العربیه یا خود الفاء من العربیه) لفظی مستطور در کا نظر اول صحیفه نك جدول اولدند مقبوض اولان لغت نغم اولنور اگر اول صحیفه ده بولنه مزایسه ایچین صحیفه نك جدول اولدند اولنه عطف نگاه اولنور انده دخی بولنه مزایسه اوچین صحیفه نك جدول اولنه یا قیلور و هر طبله الباقی تا حرف الف تمام اولغنه قدر بومونسا اوزره کیدیلور لکن تکس اولنه یعنی لغت اولم حوضه ایچین حرفه نظر اولنور لا بددر که بولگا اول صحیفه ایچین حرفی عبارت اولوب جنس واحدا اولان لغتار برحانده وضع اولنور مثلاً (ایماء) لفظی اراتق لازم کلورسه یا بر لغت اولم با صره مسنه یا قیلور چونکه لغتار لغتار متعاقب بال لغتار و ارایسه بریری ارایسه تطبیق و حروف متوالیه لرینه رعایت قیلور اولمستدره</p> <p>اب . اباحه . ابداع . ابرام . ابن . ابوی . ای . ایچله مسنه لغتار مکره . ب . حرفی وارد بوقسه اول صحیفه لغتار دیر . اب ایله اوصاف یا خود قناع لفظاری قارشدنما مستدره زبانا ب . ده لغت متعاقب . ب . در . اتصاف . ده . لغت متعاقب . د . اوقاع . ده . ق . ده بناء علیه . اب . اباحه . ابراد . ابراز . ایکی الف بالی لغتار تمام اولدنی اتصاف کی الف تالی لغتار یا زلما مستدره سائر با بلرده اولان حرف لر دخی بوقه قیاس اولنه</p> <p>(قاعده)</p> <p>بعض کلمات عربیه برده زیاده معانی مختلفه بی شامل اولدیندن معانی مذکورده نك هر برینک ضبط و قیدی لازم کلور بر بر لر نك تقریق و تمیز لیجور الباس اولان محالده بیلرینه . بویله بر نقطه وضع و معانی تانیه بی انتقال اولند قاعده برده و اوجرف عطف درج و علاوه اولننددر اگر بلنک ایکی طرفه () بویله ارایسه اول کلمه فارسی دخی اول وجهه مستهلکد و اگر بالکر () کی صول طرفه واقع ایسه اول کلمه ترکیده اولجه مستعمل اولدنیغه اشارتدر و هر لغت عربیه نك ترجمه سی بانه فارسی یله اولان تغییراتی حرکتی اوله رقی موقی اولمستدخی قیاس اولنور اولنور اول لغت عربیه نك ترکیه سی قیاس اولندد نصبرکه فارسیجه دخی تغییراتی بایک کادینلور</p> <p>(تقریب فارسی)</p> <p>عربیه بیان اولند یعنی هر صحیفه اوج جدول اولوب ایچین جدول فارسی لغتارندن عبارتدر اولم جدول باش طرفنه فارسی اولد یعنی مذکر الالف من الفارسیه) یا خود الفاء من الفارسیه) لفظی مستطور در مطلوب اولان لغت اول صحیفه ده بولنه مزایسه ایچین صحیفه نك ایچین جدول اولنه مراجعت اولنور انده دخی بولنه مزایسه اوچین صحیفه نك ایچین جدول اولنه نظر اولنور تا اولم باک لغت عربیه و اریجه قدر بولنور انور عربی کی فارسی معانی مختلفه بی</p>	<p>استخدام من اهل الكرام کریم برده بوقه بقیه مکن ککه در مشتق است از روش چرخ دین بوجه لغت مختصر و ترتیب مستحق (تجزا از اللغات) اسمیله مسی در (مجلس معارف) دن اعطا اولمسان بویله ان امتیازه استناداً طویل المعنا (ناظم) بی و ایسه طلب خواه مساندی رازین اوله رقی کشفده سله سطور ایچین ساعدا جتهادی تشبیر لیدوب بر طری حسن و طور مستحسن اوله جق مرتبه بدلت مقدور و وسی بالخصوص ایله بکوز سکسان بدی سنه سی بواش بوظهوره شروع و ابتدا و فن لغت معنی و موقوف بر اولان کتبدن بیجه سن بیدالوب مستهور و متعارف و متداول لغات عربیه و فارسیه لر جمع و سه زمان اوزره ترتیب و تشبیر بادی مساعده دوران و همت کالسا خوان ایله برینجی دفعه اوله رقی طبع و ایکی جمله اولنور و تشبیر اولنور ایسه ده () فل ایچین اولمسان عزیزسیان و غیرتلفان قیاسیه مساله و قیاسیه خط و خطا مقتضای بشریت و لغزش بالارمه ز قنار ارباب عقلمند ایضاً لغات بوران ارباب مطالعه دن رجاء اولنور که واقع اولان خطا و خلل و مسودالی دامان کرملریله بوشید و قابل اصلاح اولان مواضعی قاصات دلتلریله تصحیح و افصاح بیوره لر</p> <p>حاله همه درجای سخن تغییر است طبع همه لبر خطا تغییر است کوه سبور غلور روح بودن شده امر بجز کعبه بجم کندان من شده امر (اختصار)</p> <p>معلوم اولدنی و جمله مؤلفین کت لغات عربیه و فارسیه جمع و تالیف بورد فلک ایتر لره بعضیلری نك اول صحیفه آخره لغتار و حروف متوالیه لرینه دخی عاید صرف نقدیه همت بومستدره مثلاً ابراء . اختفاء و اتباع . اجتماع لفظاری کی چونکه بولکلر اول صحیفه لغت آخره فلک همزه یا خود اول صحیفه لغت آخره فلک عین اولدیندن ابراء ایله اختفاء لفظاری بر فصلک و اتباع ایله اجتماع لفظاری دیکر بر فصلک جمع ایدر لک یا کرا اول صحیفه لغت آخره فلک سنی بر فصلک یا زما زلسر و بعضیلری حروف متوالیه لر بواش ایدوب آخره فلک ره رعایت ایدر مثلاً ابراء . ابراج . ابراد . ابراز . ابراز . ابرام کلر لری کی چونکه بولکلر هر نك حرف اولنور ایضا مسنه آخره فلک همزه . جمع . دالم . راء . زاء . میم . در بولنورده حرف اولنور لایق و آن متعاقبات اولان باقی اعتبار ایدر بوقسه اول صحیفه لغتار دیر . ابراء لفظیه اختفاء لفظی تعقیب ایدر دیر لک ابراج کلر سنی اختفاء اولدنی لغتار ایدر و با ابراء لفظی عقلمند محرز ایدر بولکلر کتاب مستطاب دخی خطا و تالی اوزره ترتیب اولمستدر</p> <p>خفی اولمکه کت لغات عربیه یا لکن برین دن بخت ایدوب فارسی قارشدن لر هر طرفی کابلوی فارسیدن بخت ایدوب عربی خطا ایدر : ترجمه لر نك قطع نظر اتا بواش عربی و فارسی ترکی زبانی اولدیندن علی وجه الاجمال اصولی هر یقه میا در دست اولنور ستوبله کرسر صحیفه سی اوج جدول اولدنیغه مرتب اولوب برینجی جدولی یا لکن عربی لغتار ایدر که اولدند فارسی و ایچین جدولی فارسی لغتار ایدر که اولدند عربی</p>
--	---

EK-2

اولدغه دن جمله سی ملا و زه ایله عیبیل و عیبیل ایله زخر ف راسته فاصله اولمق ایچون بریا خود اوج نقطه وضع و ایسا فاشد که ذهاب ایله عیبیل و زخر ف بر و ابر و اولد قهری معلوم بیرون و انا اوله . مثلا بیک لفظ ترکیبک عربی و فارسیسی بولمق مراد ایلسک باب الباء المفتوحه دن ارامق لازم کولور زبیر ایله لفظنک اول حرفی اولان ب . مفتوحه در باب مذکور فیه فیه بسته نظر ایسکسان طغورنجی صحیفه ده بولور زبیر ایله ایسکسان ایسکسان طوغری ایسکسان بئشچی ده (بیک) کوزده اولور عربیسی ناظر انسان العین خندوره . خندوره در فارسیسی مرز مملک . مرز مملکت . کیمت کاک . مرز مملکت در بولیمه مسطور و مقید در اکرم مطلوب اولان بیک لفظنک عربی سی ایسه ناظر با خود انسان العین اولدغی و اکرم مقصود فارسیسی ایسه هر دمک با خود مردم جنتم ایدی کلا دیلور با قیاسیو تعریفه قیاس اولدغه سهولت ایله سی حاصل اولور و عربی و فارسی لغتاری کتب اولور کین ضروریا مثال عربیه و فارسییه ده واقع اولنلری مهربان اولدغه اول مناسبتله بالکنز مضبو و بلیینه امانتی نقل و بیان اولندی

مبتدیان مستوره ایسه ده ارباب مطالعه بیکوره یا کور ایشرا اولسی غیر منکر و تشبیه قلوب اوله جعی ظهور در والله الموفق والمعین مؤلفه

بویکوز در زغریت ایلسه هنر و لکر اولور قیدی های اوج ریخت کیم بالتر

فهرست لغه عربیه		فهرست لغه فارسییه	
صحیفه	صحیفه	صحیفه	صحیفه
۱	باب الف	۱	باب الف
۱۶۱	باب الباء	۴۳	باب الباء
۱۶۵	باب التاء	۱۳۴	باب التاء
۳۰۲	باب الثاء	۱۷۰	باب الثاء
۳۰۸	باب الجیم	۱۷۲	باب الجیم
۳۴۰	باب الحاء	۲۳۸	باب الحاء
۳۸۱	باب الخاء	۲۵۳	باب الخاء
۴۰۳	باب الدال	۲۲۰	باب الدال
۴۱۷	باب الذال	۲۸۶	باب الزاء
۴۲۴	باب السراء	۴۱۱	باب السراء
۴۵۱	باب الشراء	۴۳۶	باب الشراء
۴۶۲	باب السین	۴۸۹	باب الشین
۵۰۰	باب الشین		

شامل اولدغه دن تفریق و تمیز ایچون بیسارینه . بویله بر نقطه وضع و معنای ثانیه به انتقال اولدغه بعدد و اوج نقطه وضع و علاوه اولمشد و هر لغت فارسییه نك ترجمه سی یا نك عربی ایله اولان تعبیرا نك حرکتی اوله رف موقوف اولنه بلدی کور وضع اولمشد که اول لغت فارسییه نك ترکیه سی فهم اولدغه صبره عربی ایله اولان تعبیری دهی آلا شمش اولور که ساسا لغت لردده بویله موقوف اولنه ما مشد

(قاعده)

عربی ایله فارسی میانده درت حرفده بیک جیستدن فرقی اولدغه دن تمیزی ایچون فارسی اولان حرفه . بویله اوج نقطه وضع اولمشد (یا . جا . زا . لک) کیم فقط کاف ایچون نقطه وضع اولنوب کشیده سی تعبیرا اولمشد (گل و کاف) کیم بولمق فارسییه نك ای کلمه فک () بویله ای رسمی و ارایسه عربیه ضمیمه و کسر الکنز . بخیره) کیم صول طرفده واقع ایسه اول کاف ترکیه دهی مستعمل ایدی که علامتدر

(تعریف ترکی)

عربی و فارسی تفریق ایله بیان اولدغه ایچون اوزره بیک صحیفه اوج جدول اولوب اوج جدول ترکی لغت لردن عبارتدر و هر بولمق علی وجه الصحه ضبط و بیان ایدوب بیک اوج باب اوزره ترتیب و هر بابی حرکت تلفته اوزره وجه تقسیم اولندی . مثلا اولاباب الالف المفتوحه تحریر اولنوب بعدد فصل الالف المكسوره و بعدد فصل الالف المضمومه کتب اولنوب باب الباء نقل اولدغه باب الباء المفتوحه بعدد فصل الباء المكسوره و بعدد فصل الباء المضمومه دیو صوره سله آخر حرفه دکن بوساق اوزره بازلدی ولسان ترکیه ده جاری اولوب بیسارینه منته رنه ایسه کولمق ترکی صحیح و کولمق عربی غلط و کولمق فارسی کور ترکی اوزره بین الاقام شایعدر ایشرا و اناک معنایسته هر بقدر عربی مراد و وصول بوس اولدغه حرکتی اوله رف اصل اطلاق ایلد بولمق ترکیه نك ذلته تسطیر و بعدد فارسی مراد فی دخی منوال محرد اوزره بئست و بقدر اولندی و بولمق ترکیه کور اناک بئست ترکی بر قاع مراد فی اوله هر قعیسی مشهور ایسه اولان بعدد مراد فی ذکر اولمشد . مثلا کوزک . مشهور در مراد فی کولمق . در اول کوزک ذکر اولنوب عربی و فارسی ایستاری و مراد فلی اناک ذلته بئست و کولمق دخی محکم بیان قلوب مشهورینه اشارت اولندی و هر لغت ترکیه نك اعم و مطلق ذکر اولنوب مفیداتی بختده درج اولمشد مثلا ارا لقا اعم در مراد فی مابین در تقدیم و اکی بار منوالی و اکی طاع ارا لقا مثیلو مقید لردلته ترسیم اولنوب مقید اناک اوست طرفته (بویله برای رسمی کشید) تحریر قلدندی . مثلا لئون لفظ ترکیبک عربی و فارسییه . ذهاب عیبیل . زخر ف . اهر . شمس . زر . شیب . زا و کیم اسماء کثیره سی

EK-3

فهرست لغة فارسيه		فهرست لغة عربيه	
صفحة		صفحة	
١	باب الالف	١	باب الالف
٤٣	باب الباء	١٤١	باب الباء
١٣٤	باب التاء	١٦٥	باب التاء
١٧٠	باب الشاء	٣٠٢	باب الشاء
١٧٢	باب الجيم	٣٠٨	باب الجيم
٣٣٨	باب الحاء	٣٤٠	باب الحاء
٣٥٣	باب الخاء	٣٨١	باب الخاء
٣٢٠	باب الدال	٤٠٣	باب الدال
٣٨٦	باب الراء	٤١٧	باب الذال
٤١١	باب الزاء	٤٢٤	باب الراء
٤٣٦	باب السين	٤٥١	باب الزاء
٤٨٩	باب الشين	٤٦٣	باب السين
		٥٠٠	باب الشين

Eserin Arapça ve Farsça Bölümlerinin İçindekileri

فهرست لغة تركيه		فهرست لغة تركيه	
صفحة		صفحة	
٣٥٥	فصل الدال المضمومة	١٠١	باب الالف المفتوحة
٣٨٩	باب الراء	١٤٤	فصل الالف المكسورة
٣٨٨	باب الزاء المفتوحة	١٤٠	فصل الالف المضمومة
٣٩٦	فصل الزاء المكسورة	١٨٩	باب الباء المفتوحة
٣٠٠	فصل الزاء المضمومة	١١٣	فصل الباء المكسورة
٣٠٣	باب السين المفتوحة	١٢١	فصل الباء المضمومة
٣٣٦	فصل السين المكسورة	١٤٧	باب الشاء المفتوحة
٣٣٨	فصل السين المضمومة	١٤٥	فصل الشاء المكسورة
٣٦٤	باب الشين المفتوحة	١٤٦	فصل الشاء المضمومة
٣٧٥	فصل الشين المكسورة	١٥٠	باب الجيم المفتوحة
٣٨٠	فصل الشين المضمومة	١٦٩	فصل الجيم المكسورة
٣٨١	باب الصاد المفتوحة	١٨١	فصل الجيم المضمومة
٤١٥	فصل الصاد المكسورة	١٩١	باب الخاء
٤٣٣	فصل الصاد المضمومة	١٩٨	باب الخاء المفتوحة
٤٦٠	باب الطاء المفتوحة	٢٠٢	فصل الخاء المكسورة
٤٩٣	فصل الطاء المكسورة	٢٠٥	فصل الخاء المضمومة
٤٩٤	فصل الطاء المضمومة	٢٠٩	باب الدال المفتوحة
		٢٣٦	فصل الدال المكسورة

Eserin Türkçe Bölümünün İçindekileri

EK-4

باب الف من العربية		باب الف من الفارسية		باب الف المفتوحة من التركية		
ا	اشبو الفاشبيه اولنان حرف ترتیب حروف ثمانية در حرف اول اولوب دینج و حساب داتر کت و رسایل سازده اولمش دلالتایده رش استمال اولنور	ا	اشبو اشبيه اولنان حرف الفانثا فارسیده حرف ندادرکه برکه نك اخربیه لاحق اولدقده عربیده اولان ای معناسنی افاده ایدر منلا دلایده اولان الفای صو. ماء. لطافت کوزلک رونیق جلا قدر اعتبار عرض و ناموس و قمار حد کسککک. شراب. باغیر بفوز. مطر. باارات جور بادسلان طعامدکه عربی قرق تعبیر اولنور ذکر دن ظهور ایدر فسرکه مینی و نظمه دیر لر معمور اولان محل مکان جا همیشه افوق کعبه خوب نیک خوش آمد حصا. خانه معمور اولان اهالی وسکنه جوق اولان محل آبادانلق. معموریت بر نوع اعلا یازی کاغذ ایزلیق. باغوان قوعه سی صوکتا لر رنده ادم و حیوان صوایله حاک موضع ترکیه صوادیر لر عربیده شرفه تازه طریقی و تزیینت میوه مجلس آرا. رطوبت لو	آبا آبایل آبیلوق آبیم آبیمک	آب آباز آباز آبارلق آبازیر آباطله آباطیل آبلسه آبافه آبالیس آبیمات	آب آباز آباز آبارلق آبازیر آباطله آباطیل آبلسه آبافه آبالیس آبیمات

EK-5

الالف من العربية	الالف من الفارسية	الالف المفتوحة من التركية
ابتداء	بدء ابتداء . باشلق آغازيد	فارسى حاكموشا ابتداء
ابتداء	كسكين اولان . طرى	دندا ابتداء
ابتداء	وباش اولان	عربى رتخ . نفع . نفع
ابتداء	صوفى . وسديك قاف	فتشاخ . نفع . نفع
ابتداء	بعضى مثانه دنبلانك	نمشيخ فارسى
ابتداء	داخليه عربى خليل	دورنجان يا از همة
ابتداء	نماز قبله دن مقدمه	توليسر كنج ايرلسى و غلام
ابتداء	اسلاميه اوزره صو	دورلر عربى شابلوشاين
ابتداء	واسطه سيله قطره عصاره	فارسى تاز . تنيك
ابتداء	بدن ليجون لبر اولوشا غسل	كجوقا بقدره يلكن
ابتداء	واختسال وضوء	سرنينك اوچه طاقدان
ابتداء	وسطدر ياره اطراف صو	ايبدر انما اوجى اله
ابتداء	اولان اطه . جيزه	اولور عربى بكرة
ابتداء	هوانك تحريكه صوده	فارسى بولنده ماشدك
ابتداء	حاصل اولانچ و طائفه	معروف سرت و سپاه
ابتداء	انجيزيك قوللانده قورچي	اغاجدر عربى بنوس
ابتداء	كه صپان درلر . نجات	ششدر . ششدر . ساسم
ابتداء	قلعه و ديوار بورجى شرفه	فارسى بنوس
ابتداء	و بروج كواكب	عربى قابله جمعى
ابتداء	بلوت . نكباب	قوايل كلور . قوك
ابتداء	وجود انسان و حيوانده	قبيل . وكده فارسى
ابتداء	فضلا يلنگ خارج جلدده	بازاخ . اورده . زفر
ابتداء	ظاهر اولمايلاق برض	بشكاره . بشكاره
ابتداء	حريردن مصنوع بروج	بازدين . باز . ماماچه
ابتداء	ايبلك . قز	بشششش . قام ناف
ابتداء	سوتكز . سنج	عربى قباله فارسى
ابتداء	يوزا قلغى . عرض ناموس	بشياره كج
ابتداء	كوز قاشى حاجيه	عربى حجاز . حجازى
ابتداء	ارولو . قاشر . حاجان	حجازه . حيزه . زفة
ابتداء	فان قورودان اوقت	عكلك . فارسى
ابتداء	قبل قوباريلان التكه جيز	بترلك . توله . ملكل
ابتداء	ميتاظ	عربى خنظل . خنظل
ابتداء	زرخالص . خالص التون	جماز . قلقم . هند
ابتداء	اسكدن معموله اوج ايبلك	خدم . حنج . صرايا
ابتداء	قند	فارسى بركت .
ابتداء	نعناه ايصا	خيزه قلق . تلتك
ابتداء	بيلكوطاشى كه فساد ايلر	فلك . كوست . كستو
ابتداء	صوبوزنده ساچ اولور	عربى جمعى حاتم
ابتداء	يوزرا اولان و صوبوزنده	و حقان و حنوم كلور